

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КАСИНЕЦЬ СЕМЕН ІВАНОВИЧ

УДК 342.4:330.34

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ДЕРЖАВИ В КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОМУ
ВИМІРІ**

081 – Право

08 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Семен КАСИНЕЦЬ

Науковий керівник – Переш Іван Євгенович, кандидат юридичних наук, доцент

Семен КАСИНЕЦЬ Digitally signed by Семен
КАСИНЕЦЬ
Date: 2025.07.02 15:17:12 +03'00'

Ужгород – 2025

АНОТАЦІЯ

Касинець С.І. Економічна система держави в конституційно-правовому вимірі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 - Право). – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», МОН України, Ужгород, 2025.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню економічної системи держави в конституційно-правовому вимірі. У роботі здійснено ґрунтовний теоретико-правовий аналіз концептуальних засад економічної системи як складової конституційного ладу, розкрито сутність і особливості конституційно-правового регулювання економічних відносин, обґрунтовано концепцію економічної конституції та визначено шляхи удосконалення конституційно-правового забезпечення економічних прав людини в Україні.

На основі аналізу наукових підходів до розуміння конституційного ладу встановлено суттєву дихотомію між формальним підходом, який розглядає його як устрій, що спирається на конституцію незалежно від її змісту, та змістовним підходом, що вимагає відповідності певним демократичним критеріям. Запропоновано авторське визначення конституційного ладу як нормативно закріпленої цілісної системи суспільно-політичних відносин, що ґрунтується на принципах верховенства права, народного суверенітету та справедливості, охоплює політичну, економічну та соціальну сфери життя суспільства, встановлює правові межі функціонування державної влади та забезпечує гарантії прав і свобод людини й громадянина.

У дисертації обґрунтовано, що співвідношення категорій «конституційний лад», «економічний порядок» та «економічна система» має ієрархічний характер, де кожна наступна категорія конкретизує та розвиває положення попередньої на більш прикладному рівні. Конституційний лад виступає як найбільш загальна категорія, що визначає фундаментальні принципи організації суспільства,

включаючи його економічну складову; економічний порядок конкретизує конституційні принципи через систему інститутів, правил та механізмів, що регулюють економічну діяльність; економічна система є практичним втіленням цих принципів та правил у реальних економічних процесах і відносинах.

Особливу увагу в роботі приділено дослідженню трансформації конституційних норм у сфері економічних відносин, яка відбувається як через формальні зміни тексту Основного закону, так і через його «перетворення» – суттєві зміни в тлумаченні та застосуванні конституційних норм без текстуальних модифікацій. Доведено, що в умовах збройної агресії та повоєнного відновлення України конституційне забезпечення стабільності економічної системи стає життєво важливим фактором для збереження конституційного ладу та національної безпеки в цілому.

Автором встановлено, що основним завданням трансформації конституційних норм у сфері економічних відносин має стати створення ефективного правового механізму економічного відродження держави, який передбачає: встановлення оптимального балансу між державним регулюванням економіки та свободою підприємницької діяльності; конституційне забезпечення інвестиційної привабливості та економічної безпеки країни; формування конституційно-правових засад для розбудови інфраструктурних об'єктів та модернізації економіки; створення правових гарантій соціального захисту вразливих верств населення, особливо постраждалих від війни.

У дисертаційному дослідженні розкрито взаємозалежність конституційно-правової та економічної реформ, виявлено п'ять ключових тенденцій впливу процесу конституціоналізації на економічну систему України: гармонізацію міжнародного й національного економічного законодавства; посилення ролі конституційних норм для забезпечення єдності економічної системи; досягнення єдності нормотворчої та правозастосовної практики; формування чіткої ієрархії

економічного законодавства; оптимальний розподіл повноважень у сфері економіки між різними гілками та рівнями влади.

Автором обґрунтовано положення про взаємозв'язок демократії та ринкової економіки як фундаментальних елементів сучасної державності через доведення тези про те, що ринок демонструє вищий рівень демократичності порівняно з формальними інститутами демократії, оскільки ґрунтується на чітких правилах, праві власності, договірних відносинах та індивідуальній ініціативі, що забезпечує вищий рівень справедливості та створює запобіжники проти державного свавілля й неконтрольованого використання влади.

У роботі здійснено розмежування понять «економічна конституція» та «конституційна економіка», де перше виступає як конкретний механізм закріплення економічних вимог у конституції, а друге охоплює всю систему взаємодій між конституційними нормами та економічною реальністю. Також проведено порівняльний аналіз термінів «економічний конституціоналізм» та «конституційна економіка», встановлено, що перший концентрується на конституційно-правових механізмах регулювання економічних відносин, досліджуючи вплив нормативної системи на ринкові процеси, тоді як другий застосовує економічні методи аналізу до розуміння конституційних норм, розглядаючи їх як інструменти оптимізації суспільних ресурсів.

Важливе місце в дисертації займає аналіз концепції «економічної конституції» в українській правовій науці, який дозволив виявити різні підходи до її розуміння: від інструменту закріплення економічних вимог у тексті Основного закону до емоційно-образного визначення без самостійного конституційно-правового змісту. Обґрунтовано необхідність удосконалення конституційного регулювання економічних відносин у сучасних умовах через доповнення Конституції України нормами, що забезпечуватимуть функціонування національної економіки з урахуванням планово-економічного та

фінансового прогнозування розвитку конкурентоспроможних галузей на засадах національного народовладдя.

У дисертаційному дослідженні сформульовано авторське визначення економічних прав та свобод людини і громадянина як самостійної, конституційно закріпленої категорії прав у загальній системі прав і свобод, що визначає можливості особи вільно та активно брати участь в економічному житті суспільства через володіння, користування і розпорядження матеріальними благами та факторами виробництва, здійснення підприємницької та трудової діяльності, а також набуття, реалізацію й захист цих прав у межах, формах і способах, визначених Конституцією та законами України, з метою забезпечення гідного рівня життя та розвитку особистості в економічній сфері.

Особливу увагу приділено дослідженню конституційно-правового регулювання відносин власності та права на підприємницьку діяльність. Доведено, що принцип непорушності права власності має системоутворюючий характер для всього цивільного законодавства України та закріплений як на конституційному рівні, так і в галузевому законодавстві. Обґрунтовано, що право власності не є абсолютним і може підлягати законним обмеженням, особливо в умовах воєнного або надзвичайного стану, при цьому правомірність втручання у право приватної власності визначається трискладовим тестом: законність втручання, наявність легітимної мети та дотримання принципу пропорційності.

У роботі проаналізовано механізм реалізації конституційного права на підприємницьку діяльність, який включає комплекс адміністративних заходів: державну реєстрацію, ліцензування, патентування, сертифікацію та стандартизацію. Наголошено на необхідності забезпечення балансу між свободою підприємництва та необхідними обмеженнями в інтересах суспільства як ключового аспекту ефективної реалізації цього конституційного права.

Автором обґрунтовано концепцію «трипаризму ефективності» соціального підприємництва як інноваційної моделі реалізації економічних прав людини, що

передбачає одночасне забезпечення економічних, екологічних та соціальних результатів. Доведено, що особливого значення ця модель набуває в умовах воєнного стану, коли соціальне підприємництво здатне знижувати соціальну напругу та забезпечувати ефективну реалізацію економічних прав громадян у кризових умовах.

На основі результатів дослідження сформульовано науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання економічної системи України та забезпечення економічних прав людини в сучасних умовах. Зокрема, запропоновано шляхи оптимізації балансу між державним регулюванням економіки та свободою підприємницької діяльності, визначено напрями конституційного забезпечення інвестиційної привабливості та економічної безпеки країни, а також розроблено концептуальні засади формування ефективного правового механізму економічного відродження держави в умовах повоєнного відновлення.

Ключові слова: Конституція, конституціоналізм, конституційний лад, економічна система, економічна конституція, конституційна економіка, права людини, економічні права людини, право власності, право на підприємницьку діяльність, соціальне підприємництво, конституційно-правове регулювання.

ANNOTATION

Kasynets S.I. The economic system of the state in the constitutional and legal dimension. — Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law» (08 - Law). – State University «Uzhhorod National University», Ministry of Education and Science of Ukraine, Uzhhorod, 2025.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the economic system of the state in the constitutional and legal dimension. The work carries out a thorough theoretical and legal analysis of the conceptual foundations of the economic system as a component of the constitutional order, reveals the essence and features of the constitutional and legal regulation of economic relations, substantiates the concept of the economic constitution and identifies ways to improve the constitutional and legal provision of economic human rights in Ukraine.

Based on the analysis of scientific approaches to understanding the constitutional order, a significant dichotomy has been established between the formal approach, which considers it as a system based on the constitution regardless of its content, and the substantive approach, which requires compliance with certain democratic criteria. The author's definition of the constitutional order is proposed as a normatively fixed integral system of socio-political relations, based on the principles of the rule of law, popular sovereignty and justice, covering the political, economic and social spheres of society, establishing the legal boundaries of the functioning of state power and ensuring guarantees of human and citizen rights and freedoms.

The dissertation substantiates that the relationship between the categories «constitutional order», «economic order» and «economic system» is hierarchical, where each subsequent category specifies and develops the provisions of the previous one at a more applied level. Constitutional order acts as the most general category that defines the fundamental principles of the organization of society, including its economic component; the economic order specifies constitutional principles through a system of

institutions, rules and mechanisms that regulate economic activity; the economic system is the practical embodiment of these principles and rules in real economic processes and relations.

Particular attention is paid in the work to the study of the transformation of constitutional norms in the sphere of economic relations, which occurs both through formal changes to the text of the Fundamental Law and through its «transformation» - significant changes in the interpretation and application of constitutional norms without textual modifications. It is proven that in the conditions of armed aggression and post-war reconstruction of Ukraine, constitutional ensuring of the stability of the economic system becomes a vital factor for preserving the constitutional order and national security.

The author established that the main task of the transformation of constitutional norms in the sphere of economic relations should be the creation of an effective legal mechanism for the economic revival of the state, which provides for: establishing an optimal balance between state regulation of the economy and freedom of entrepreneurial activity; constitutional ensuring of the country's investment attractiveness and economic security; formation of constitutional and legal foundations for the development of infrastructure facilities and modernization of the economy; creation of legal guarantees of social protection of vulnerable segments of the population, especially those affected by the war.

The dissertation research reveals the interdependence of constitutional, legal and economic reforms, and identifies five key trends in the impact of the constitutionalization process on the economic system of Ukraine: harmonization of international and national economic legislation; strengthening the role of constitutional norms to ensure the unity of the economic system; achieving unity of norm-setting and law enforcement practice; formation of a clear hierarchy of economic legislation; optimal distribution of powers in the economic sphere between different branches and levels of government.

The author substantiates the position on the relationship between democracy and the market economy as fundamental elements of modern statehood by proving the thesis that the market demonstrates a higher level of democracy compared to formal democratic institutions, since it is based on clear rules, property rights, contractual relations and individual initiative, which ensures a higher level of justice and creates safeguards against state arbitrariness and uncontrolled use of power.

The paper distinguishes between the concepts of «economic constitution» and «constitutional economics», where the first acts as a specific mechanism for enshrining economic requirements in the constitution, and the second covers the entire system of interactions between constitutional norms and economic reality. A comparative analysis of the terms «economic constitutionalism» and «constitutional economics» was also conducted, it was found that the first focuses on constitutional and legal mechanisms for regulating economic relations, studying the influence of the regulatory system on market processes, while the second applies economic methods of analysis to understanding constitutional norms, considering them as tools for optimizing public resources. An important place in the dissertation is occupied by the analysis of the concept of «economic constitution» in Ukrainian legal science, which allowed us to identify different approaches to its understanding: from a tool for enshrining economic requirements in the text of the Basic Law to an emotional and figurative the definition without independent constitutional and legal content. The need to improve the constitutional regulation of economic relations in modern conditions is substantiated by supplementing the Constitution of Ukraine with norms that will ensure the functioning of the national economy, considering planned economic and financial forecasting of the development of competitive industries on the principles of national democracy.

The dissertation study formulates the author's definition of economic rights and freedoms of man and citizen as an independent, constitutionally enshrined category of rights in the general system of rights and freedoms, which determines the ability of a person to freely and actively participate in the economic life of society through the

possession, use and disposal of material goods and factors of production, the implementation of entrepreneurial and labor activities, as well as the acquisition, implementation and protection of these rights within the limits, forms and methods determined by the Constitution and laws of Ukraine, in order to ensure a decent standard of living and development of the individual in the economic sphere.

Special attention is paid to the study of the constitutional and legal regulation of property relations and the right to entrepreneurial activity. It is proven that the principle of inviolability of property rights has a systemic nature for all civil legislation of Ukraine and is enshrined both at the constitutional level and in sectoral legislation. It is substantiated that the right to property is not absolute and may be subject to legal restrictions, especially in conditions of war or a state of emergency, while the legality of interference with the right to private property is determined by a three-component test: the legality of the interference, the presence of a legitimate goal and compliance with the principle of proportionality.

The paper analyzes the mechanism for implementing the constitutional right to entrepreneurial activity, which includes a set of administrative measures: state registration, licensing, patenting, certification and standardization. The need to ensure a balance between freedom of entrepreneurship and necessary restrictions in the interests of society is emphasized as a key aspect of the effective implementation of this constitutional right.

The author substantiates the concept of «triparism of efficiency» of social entrepreneurship as an innovative model of implementation of economic human rights, which involves the simultaneous provision of economic, environmental and social results. It is proved that this model acquires special importance in conditions of martial law, when social entrepreneurship can reduce social tension and ensure the effective implementation of economic rights of citizens in crisis conditions.

Based on the results of the study, scientifically substantiated proposals are formulated for improving the constitutional and legal regulation of the economic system

of Ukraine and ensuring economic human rights in modern conditions. Ways of optimizing the balance between state regulation of the economy and freedom of entrepreneurial activity are proposed, directions of constitutional provision of investment attractiveness and economic security of the country are determined, and conceptual principles for the formation of an effective legal mechanism for the economic revival of the state in conditions of post-war recovery are also developed.

Key words: Constitution, constitutionalism, constitutional order, economic system, economic constitution, constitutional economics, human rights, economic human rights, property rights, right to entrepreneurial activity, social entrepreneurship, constitutional and legal regulation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Касинець С.І. Економічний порядок та конституційний лад. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 86. Ч.5. С. 403-408.
2. Касинець С.І. Трансформація конституційних норм у сфері економічних відносин: доктринальні засади. *Право та державне управління*. 2024. № 3. С.217-223.
3. Касинець С.І. Економічна система як складова конституційного ладу держави: теоретико-правовий аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №1. С. 944-948.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Касинець С.І. Правові та економічні аспекти взаємозв'язку конституційного ладу та економічного порядку: виклики сучасності. *Річні підсумки під час війни, роздуми вголос про майбутнє та святкові побажання для України і*

світу: матеріали Міжнар. прав. шк. (27 груд. 2024 р.). Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2024. С. 39-49.

5. Переш І., Касинець С. Конституційна економіка: питання реалізації прав людини. *Обмеження прав людини в умовах екстраординарних режимів: виклики та рішення*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (18-19 грудня, 2024 року, м. Ужгород, Україна). Вид-во УжНУ: «Говерла». 2025. С. 68-74.

6. Касинець С.І. Конституційна економіка: питання реалізації прав людини. *Право людини на мир: доктрина та сучасні проблеми правового забезпечення*: матеріали Міжнар. прав. шк. (30 січ. 2025 р.). Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2025. С. 53-62.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

7. Kasynets S. Economic system in the constitutional dimension. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2024. № 5. P. 178-183.

8. Kasynets S. Constitutional regulation of economic relations: institutional analysis. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2024. № 3. P. 96.-102.

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВИ.....	23
1.1. Конституційний лад України: сучасні доктринальні підходи	23
1.2. Економічна система як складова конституційного ладу держави: теоретико-правовий аналіз.....	44
Висновки до Розділу 1	63
РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНА КОНСТИТУЦІЯ ДЕРЖАВИ.....	68
2.1. Трансформація конституційних норм у сфері економічних відносин	68
2.2. Економічна конституція: концептуальні підходи та перспективи впровадження в правовій системі України.....	94
Висновки до Розділу 2.....	110
РОЗДІЛ 3. ПРАВА ЛЮДИНИ В ЕКОНОМІЧНОМУ ВИМІРІ.....	116
3.1. Конституційна природа економічних прав людини: теоретико-правові аспекти.....	116
3.2. Конституційно-правове регулювання відносин власності.....	126
3.3. Право на свободу підприємницької діяльності.....	141
Висновки до Розділу 3	156
ВИСНОВКИ.....	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	173
ДОДАТКИ.....	192

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження економічної системи держави в конституційно-правовому вимірі зумовлена необхідністю теоретичного переосмислення взаємозв'язку фундаментальних принципів конституціоналізму та економічних відносин у сучасних умовах глобальної трансформації. Конституція як основний закон держави закріплює не лише політичний устрій, але й основоположні принципи функціонування економічної системи, що визначають характер взаємодії держави, суспільства та індивіда у сфері виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ. В умовах сучасних викликів, пов'язаних з процесами глобалізації, цифровізації економіки та соціально-економічної нестабільності, питання конституційно-правового регулювання економічних відносин набуває особливої значущості та потребує комплексного наукового аналізу.

Дослідження економічної системи в конституційно-правовому вимірі має важливе практичне значення в контексті реформування національного законодавства та імплементації міжнародних стандартів захисту економічних прав і свобод. Конституційні положення щодо права власності, свободи підприємницької діяльності, захисту конкуренції та соціальної спрямованості економіки потребують належної реалізації через систему законодавчих актів та ефективні механізми їх застосування. Саме тому науково-теоретичне обґрунтування співвідношення конституційних принципів та економічної політики держави є необхідним для формування збалансованого підходу до правового регулювання економічних відносин, що забезпечує як економічну ефективність, так і соціальну справедливість.

Особливої актуальності набуває проблема конституційно-правового забезпечення економічної безпеки держави в умовах глобальних економічних криз та геополітичних викликів. Конституційні механізми захисту національних

економічних інтересів, запобігання монополізації та недобросовісній конкуренції, забезпечення сталого економічного розвитку потребують удосконалення з урахуванням сучасних тенденцій економічної інтеграції та цифрової трансформації. Наукове дослідження цих питань створює теоретичне підґрунтя для вдосконалення конституційно-правового регулювання економічної системи, що відповідає вимогам демократичної, соціальної та правової держави та сприяє економічному зростанню й підвищенню добробуту громадян.

Теоретична база дослідження економічної системи держави в конституційно-правовому вимірі має комплексний характер та включає широкий спектр наукових праць з конституційного, економічного та міжнародного права. Фундаментальною основою дослідження є праці відомих теоретиків права та конституціоналістів, які розробили концептуальні засади взаємодії правової та економічної систем суспільства. Особливу цінність становлять наукові розвідки, присвячені конституційно-правовому регулюванню економічних відносин, економічним функціям держави, конституційним гарантіям права власності та свободи підприємницької діяльності. Важливим джерелом дослідження є також нормативно-правові акти різного рівня – від конституцій та міжнародно-правових документів до законів та підзаконних актів, що регулюють окремі аспекти функціонування економічної системи держави.

Конституційно-правові аспекти економічної системи держави досліджувалися у працях В. Шаповала, який розробив концептуальні засади конституційного регулювання економічних відносин; В. Федоренка, що аналізував конституційно-правові основи економічної діяльності держави; В. Кампа, який досліджував питання конституційного закріплення принципів економічного устрою; В. Погорілка, що вивчав економічні аспекти конституційного ладу України.

Економіко-правову проблематику розглядали Д. Задихайло в контексті правових основ економічної політики держави; В. Щербина у дослідженнях

господарського права та його конституційних засад; О. Вінник при аналізі правового регулювання економічної діяльності; О. Беяневич у працях з теорії та практики господарського права.

Загальнотеоретичні аспекти правового регулювання економіки вивчали О. Скакун, що досліджувала взаємодію права та економіки; Н. Оніщенко в контексті впливу правової системи на економічні процеси; М. Цвік у працях з теоретичних засад взаємодії права та економіки; П. Рабінович у фундаментальних дослідженнях теорії права та держави.

Адміністративно-правові засади державного управління економікою розробляли В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, Т.О. Коломєць та інші науковці, які аналізували правові механізми державного регулювання економічної сфери.

Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних засад конституційно-правового регулювання економічних відносин зробили такі вчені, як: Дж. Б'юкенен, Р. Познер, Г. Бребан, Ж.-Л. Бержель, а також вітчизняні науковці Д.Белов, Ю.Бисага, О. Батанов, В. Серьогін, М. Савчин В. Селіванов, Ю. Шемшученко, В. Тацій, О. Скрипнюк та інші. Особливої уваги заслуговують наукові праці, що розкривають особливості конституційно-правового регулювання економічних відносин у різних правових системах, аналізують досвід конституційної регламентації економічних відносин у зарубіжних країнах та містять порівняльно-правові дослідження моделей конституційного закріплення основ економічної системи.

Емпіричну основу дослідження формують матеріали практики конституційних судів різних країн щодо захисту економічних прав і свобод, забезпечення економічної безпеки держави, обмеження економічної свободи в інтересах суспільства. Значний науковий інтерес становлять рішення Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із захистом права власності та інших економічних прав, а також аналітичні матеріали міжнародних організацій, що висвітлюють сучасні тенденції розвитку конституційно-

правового регулювання економічних відносин у контексті глобалізації та регіональної інтеграції. Важливим джерелом дослідження є також статистичні дані та аналітичні звіти, що відображають ефективність конституційно-правових механізмів регулювання економічної системи в різних країнах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрана тема дисертаційного дослідження відповідає Плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» у 2015 році, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 року № 213-р., Пріоритетним напрямом розвитку правової науки на 2016-2020 роки, затверджених Постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року, а також плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» на 2015-2020 роки. Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної теми «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у ХХ-ХХІ ст.», яка розробляється науковцями ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (номер державної реєстрації 0198U007793).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в комплексному теоретико-правовому аналізі економічної системи держави в конституційно-правовому вимірі, розкритті сутності та особливостей конституційно-правового регулювання економічних відносин, обґрунтуванні концепції економічної конституції та визначенні шляхів удосконалення конституційно-правового забезпечення економічних прав людини в Україні. Для досягнення зазначеної мети дослідження були поставлені такі завдання:

- здійснити аналіз сучасних доктринальних підходів до розуміння конституційного ладу України та визначити його основні елементи;
- дослідити економічну систему як складову конституційного ладу держави, розкрити її сутність, структуру та функції;

- проаналізувати еволюцію та трансформацію конституційних норм у сфері регулювання економічних відносин;
- розкрити зміст концепції економічної конституції, визначити її основні елементи та обґрунтувати перспективи її впровадження в правовій системі України;
- охарактеризувати конституційну природу економічних прав людини, визначити їх місце в системі конституційних прав і свобод;
- дослідити особливості конституційно-правового регулювання відносин власності та визначити напрями його вдосконалення;
- проаналізувати конституційно-правові засади реалізації права на свободу підприємницької діяльності та механізми його захисту;
- розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання економічної системи України та забезпечення економічних прав людини.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у сфері конституційно-правового регулювання економічної системи держави.

Предмет дослідження – теоретичні та практичні аспекти конституційно-правового виміру економічної системи держави, концептуальні засади економічної конституції та конституційно-правові механізми забезпечення економічних прав людини.

Методологічна база дослідження ґрунтується на комплексному застосуванні філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання. *Діалектичний метод* дозволив розглянути економічну систему держави як динамічне явище у взаємозв'язку з іншими елементами конституційного ладу. *Системно-структурний метод* використано для визначення структури економічної системи та її місця в конституційному ладі держави. *Історико-правовий метод* застосовано при дослідженні еволюції конституційних норм у сфері економічних відносин. За допомогою *формально-юридичного методу*

проаналізовано зміст конституційних положень, що регулюють економічні відносини. *Порівняльно-правовий метод* дозволив дослідити особливості конституційно-правового регулювання економічної системи в різних країнах та виявити позитивний досвід, який може бути впроваджений в Україні. *Методи моделювання та прогнозування* використано при розробці концептуальних засад економічної конституції та визначенні перспектив її впровадження в правовій системі України. *Соціологічний та статистичний методи* застосовано при аналізі ефективності конституційно-правових механізмів забезпечення економічних прав людини та захисту права власності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному міждисциплінарному дослідженні економічної системи держави в конституційно-правовому вимірі. Основними науковими результатами, що демонструють наукову новизну є наступні:

вперше:

- запропоновано концептуально новий підхід до розуміння економічної системи держави як невід'ємної складової конституційного ладу, що має ієрархічний взаємозв'язок з категоріями «економічний порядок» та «економічна система», де кожна наступна категорія конкретизує та розвиває положення попередньої на більш прикладному рівні;

- обґрунтовано концепцію «трипаризму ефективності» соціального підприємництва як інноваційної моделі реалізації економічних прав людини, що забезпечує одночасне досягнення економічних, екологічних та соціальних результатів і набуває особливого значення в умовах воєнного стану;

- сформульовано авторське визначення економічних прав та свобод людини і громадянина як самостійної, конституційно закріпленої категорії прав у загальній системі прав і свобод, що визначає можливості особи вільно та активно брати участь в економічному житті суспільства через володіння, користування і розпорядження матеріальними благами та факторами виробництва.

удосконалено:

- теоретичні підходи до співвідношення понять «конституційний лад» та «державний лад» через доведення їх нетотожності та виокремлення ключових відмінностей конституційного ладу, зокрема: обов'язкова наявність конституції, визнання непорушності прав і свобод людини, народного суверенітету, поділу влади та наявність механізмів забезпечення демократичного функціонування держави;

- концептуальне розуміння взаємозалежності конституційно-правової та економічної реформ через виявлення п'яти ключових тенденцій впливу процесу конституціоналізації на економічну систему України;

- підходи до розмежування понять «економічна конституція» та «конституційна економіка», де перше виступає як конкретний механізм закріплення економічних вимог у конституції, а друге охоплює всю систему взаємодій між конституційними нормами та економічною реальністю.

набули подальшого розвитку:

- положення про взаємозв'язок демократії та ринкової економіки як фундаментальних елементів сучасної державності через обґрунтування тези, що ринок демонструє вищий рівень демократичності порівняно з формальними інститутами демократії, оскільки ґрунтується на чітких правилах, праві власності та індивідуальній ініціативі;

- наукові підходи до трансформації конституційних норм у сфері економічних відносин, з визначенням пріоритетних завдань такої трансформації в умовах збройної агресії та повоєнного відновлення України;

- теоретичне обґрунтування принципу непорушності права власності як системоутворюючого для всього цивільного законодавства України з деталізацією умов правомірного втручання держави у право приватної власності відповідно до «трискладового тесту»: законність втручання, наявність легітимної мети та дотримання принципу пропорційності;

- дослідження механізму реалізації конституційного права на підприємницьку діяльність через аналіз комплексу заходів та державних гарантій, що забезпечують баланс між свободою підприємництва та необхідними обмеженнями в інтересах суспільства.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Положення, зміст та висновки даного дисертаційного дослідження доповнюють здобутки сучасної науки конституційного права і можуть бути використані для подальшого дослідження змісту та засад економічної функції Конституції в демократичній державі, зокрема, в Україні, сприятимуть вдосконаленню нормативно-правової регламентації економічного конституціоналізму з метою більш ефективного захисту прав і свобод людини та громадянина. Головні результати дослідження, подані в дисертації, використовуються та можуть бути використані:

- *у законодавчій діяльності* – як теоретико-методологічне підґрунтя для вдосконалення чинного законодавства України шляхом внесення змін і доповнень до нього, розроблення проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на впровадження досвіду іноземних держав у вітчизняне законодавство та державно-правову практику.

- *у науково-дослідній сфері* – як основа для подальшого розроблення проблем функціонального спрямування економічних основ сучасного конституціоналізму;

- *правотворчості* – у ході внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів, які регулюють економічні права людини;

- *правозастосовній діяльності* – з метою покращення функціонального спрямування органів державної влади та місцевого самоврядування;

- *освітньому процесі* – під час підготовки підручників, навчальних посібників, текстів лекцій з дисциплін «Конституційне право», «Основи конституційного ладу».

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дисертаційним дослідженням, що містить результати, висновки та рекомендації, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет». Окремі положення, висновки, пропозиції та рекомендації, сформульовані в дисертації, отримали також апробацію на міжнародних правових школах, зокрема: міжнародній правовій школі «*Річні підсумки під час війни, роздуми вголос про майбутнє та святкові побажання для України і світу*» (м. Ужгород, 27 грудня 2024 р.); міжнародній науково-практичній конференції «*Обмеження прав людини в умовах екстраординарних режимів: виклики та рішення*» (м. Ужгород, 18-19 грудня, 2024 р.); міжнародній правовій школі «*Право людини на мир: доктрина та сучасні проблеми правового забезпечення*» (м. Ужгород, 30 січня 2025 р.).

Публікації результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у восьми наукових публікаціях, зокрема у п'яти статтях, три з яких опубліковані у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових з юридичних наук, дві – у міжнародних періодичних виданнях, а також у трьох тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях та правових школах.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що включають сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг роботи становить 193 сторінки. Список використаних джерел налічує 201 найменування та розміщений на 19 сторінках.

РОЗДІЛ 1

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВИ

1.1. Конституційний лад України: сучасні доктринальні підходи

Конституційний лад та економічний порядок є фундаментальними категоріями, що визначають архітектуру сучасної держави та її соціально-економічного розвитку. Їх взаємозв'язок та взаємообумовленість формують складну систему відносин, де конституційні норми встановлюють правові межі економічної діяльності, а економічні процеси, своєю чергою, впливають на реалізацію конституційних принципів та забезпечення прав громадян.

В умовах глобалізації та посилення економічної інтеграції особливої актуальності набуває дослідження механізмів взаємодії конституційного ладу та економічного порядку. Ця взаємодія проявляється через систему конституційно-правових норм, що регулюють економічні відносини, встановлюють принципи господарської діяльності та визначають межі державного втручання в економіку.

Сучасний етап розвитку держави характеризується пошуком оптимального балансу між забезпеченням економічної свободи та необхідністю державного регулювання економічних процесів. Цей баланс повинен відобразитися у конституційних нормах, які мають створювати правову основу для ефективного функціонування ринкової економіки при одночасному захисті суспільних інтересів та забезпеченні соціальної справедливості.

Відзначимо, трансформація сучасного конституціоналізму та інтенсивні державотворчі процеси в Україні спонукають до поглибленого теоретико-правового аналізу базових конституційних категорій. Центральне місце серед основоположних понять сучасного конституціоналізму належить категорії «конституційний лад», яка потребує комплексного наукового дослідження її

змісту та сутнісних характеристик¹. О. Скрипнюк пояснює важливість питання щодо сутності та змісту конституційного ладу держави тим, що «конституційний лад» – це інститут конституційного права, який втілюється та розвивається не лише в системі конституційного права, але й у національній правовій системі в цілому [143, с. 47].

1.1.1. Конституційний лад як категорія науки конституційного права

У юридичній літературі зазначається, що «конституційний лад» виступає основною об'єднуючою категорією, яка формує понятійну систему науки конституційного права як щодо її складових елементів (блоків), так і щодо відносин, що виникають між ними. Головне призначення цієї категорії полягає в забезпеченні цілісності науки конституційного права та її провідної ролі в юриспруденції [22, с. 24]. Саме тому термінологічна точність і ясність повинна стати основою для подальших ефективних наукових досліджень, зокрема з метою більш глибокого вивчення цього поняття в контексті тематики нашого дослідження.

У науково-правових працях, відзначає В. Бесчасний, термін «конституційний лад України» зазвичай трактується як цілісна система суспільних відносин (соціальних, економічних, політико-правових), які забезпечуються Конституцією України та передбачаються законами України, ухваленими відповідно до неї та на її основі. З огляду на це, за твердженням вченого, закономірно виникають питання, що потребують наукового осмислення та інтерпретації (юридична герменевтика). Пояснення українському суспільству

¹ Водночас варто зазначити, що юридична література не містить чіткого розмежування між поняттями «конституційний лад» та «основи конституційного ладу». Більше того, ці категорії фактично вважаються ідентичними з огляду на спектр суспільних відносин, які формують конституційний лад як систему конституційних відносин і результат конституційно-правового регулювання [118, с. 93-96].

заходів, які запроваджують органи державної виконавчої влади, має суттєве значення для ефективного функціонування державних інституцій, оскільки сприйняття влади громадянами включає також розуміння правових норм. У Конституції України не надано визначення поняття «конституційний лад», однак цей термін використовується в тексті Основного Закону тричі. Зокрема, зі змісту статей 17, 37 Конституції України випливає заборона насильницької зміни конституційного ладу. Водночас положення статті 5 Конституції України містить неоднозначне формулювання, відповідно до якого виключне право визначати та змінювати конституційний лад належить українському народу як єдиному суб'єкту такого права [19, с. 10].

Подібне твердження висловлює й Ф. Веніславський, який відзначає, що Конституційний Суд України не сприяв однозначному розумінню поняття «конституційний лад», хоча неодноразово мав таку можливість. У жодному з прийнятих рішень цього органу не зроблено навіть спроби сформулювати визначення такої важливої конституційно-правової категорії, якою є «конституційний лад», що не сприяє забезпеченню його стабільності. Саме це могло б забезпечити однакове розуміння цієї категорії всіма суб'єктами її застосування, доцільне використання у науковому обігу та в процесі реалізації конституційних положень [39, с. 112].

На думку Л. Рябовол, сучасний етап наукової дискусії з окресленої проблематики характеризується тим, що частина фахівців тісно пов'язують «конституційний лад» із демократією та правовою державою, і у відповідних визначеннях оперують, окрім безпосередньо цих понять, ще й поняттями громадянського суспільства, конституційної держави [134, с. 38].

І справді, підтвердження цьому ми можемо знайти у правовій доктрині. Так, зокрема, на думку О. Скрипнюка, «конституційний лад» загалом можна розглядати лише щодо тих країн, яким властиві ознаки демократизму державної влади і правової державності. Виходячи з цього, відзначають вчені,

«конституційний лад» вони визначають як сукупність реальних суспільно-державних відносин, які формуються, існують і розвиваються на засадах Конституції та конституційних законів. Саме тому не всі відносини, які складаються між державою і суспільством, навіть якщо вони набувають свого конституційного оформлення, утворюють конституційний лад. Тобто системний комплекс державно-суспільних відносин інституціоналізується конституційним ладом лише за умови, якщо державна влада визнає: а) свою обмеженість правом; б) суверенне право народу на здійснення державної влади [144, с. 12].

О. Скрипнюк також відзначає, в наукових юридичних дослідженнях конституційний лад досить часто та системно пов'язують з такими поняттями, як «демократія» та «правова держава». Крім того, він досить часто розглядається, як правило, виключно щодо тих країн, яким властиві певні ознаки демократизму державної влади та правової державності. Отже, ідея обмеження повноважень держави правом фактично означає визнання одного з основних принципів правової держави, тобто мається на увазі принцип верховенства права, без якого «неможливе здійснення прав і свобод особи, а також гарантії, що надаються їй з боку державної влади [138, с. 139].

Водночас, зазначає Б. Сташків, складно визначити, чи можна застосовувати термін «конституційний лад» до абсолютно всіх держав – як демократичних, так і недемократичних. Вчений наполягає, що кожна держава неодмінно повинна мати юридично закріплену та певним чином нормативно організовану систему відносин як між органами державної влади, так і між державою та суспільством. Цей науковець фактично вказує, що обов'язковою характеристикою будь-якої держави є саме конституційний устрій, а не конституційний лад. Про це свідчить і його акцент на існуванні фактичної та юридичної Конституції, тобто якщо конституційний лад є розгортанням фактичної Конституції, то конституційний устрій пов'язаний виключно з юридичною Конституцією [148, с. 46].

В той же час, не можемо ігнорувати твердження О. Прієшкіної про те, що конституційний лад за своєю суттю є завжди демократичним ладом. На переконання дослідниці, така позиція не має достатніх підстав. По-перше, якщо припустити, що конституційний лад є виключно демократичним і можливий лише в демократичній державі, то логічно визнати, що існує значна кількість держав, які, маючи Конституцію та конституційні закони, фактично позбавлені конституційного ладу. По-друге, сучасність демонструє наявність різноманітних конституційних моделей втілення принципів демократії та народовладдя. Отже, якщо розглядати конституційний лад як своєрідний юридично закріплений еталон демократичного устрою державного та суспільного життя, то серед усіх держав ми повинні виокремити якусь одну, конституційний лад якої найбільше відповідає ідеалу демократії і, відповідно, є найбільш конституційним [119, с. 37].

Водночас, цілком погоджуємося з думкою М. Теплюка, що визначення, і зміна конституційного ладу не можуть бути довільними, наприклад, через антиконституційний державний переворот, насильство тощо, навіть якщо суб'єктом таких дій виступає «народ» або ці дії здійснюються «від імені народу». Оскільки в Основному Законі йдеться саме про конституційне право народу визначати та змінювати конституційний лад, це означає, що подібні дії мають здійснюватися у передбачений Конституцією спосіб як реалізація безпосередньо народом його конституційних повноважень через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії. Саме тому, наприклад, вимоги громадян на мітингах, демонстраціях тощо щодо зміни державного устрою, адресовані Верховній Раді чи Президенту України з дотриманням норм Основного Закону та відповідно до чинного законодавства, відзначає вчений, можна розглядати як одну з форм безпосередньої демократії, які передбачені та допускаються Конституцією України [155, с. 16].

Саме тому, пише Д. Белов, конституційний лад завжди має правову природу, оскільки є нормативною формою опосередкування та взаємодії

суспільного і державного ладу. Тобто конституційний лад розвивається як особливий узагальнюючий синтез правового характеру, що відображає фундаментальні уявлення про системні основи взаємодії громадянина, суспільства та держави [23, с. 45].

Проведене вченою Л. Рябовол дослідження дало їй можливість сформулювати визначення «конституційного ладу» як категорії, що позначає устрій суспільства в усій багатоманітності панівних у ньому відносин щодо організації і функціонування форм економічної, політичної, соціальної, духовної сфер. У найбільш загальному розумінні, згідно висновку дослідниці, «конституційний лад» є системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією та законами, прийнятими на її основі і відповідно до неї, а також відображає фактичний (реальний) стан організації та діяльності суспільства і держави [134, с. 41].

Конституційний лад доцільніше тлумачити як специфічний стан інтеграції суспільства і держави, що ґрунтується на принципах верховенства права та справедливості. Для такого визначення конституційного ладу особливо значущими є критерії верховенства права і справедливості, оскільки вони встановлюють вимоги до послідовної державної політики щодо втілення цілей, закріплених у Конституції та законах України. Фундаментальна концепція конституційного ладу полягає у стримуванні державного свавілля та забезпеченні гарантій прав людини. Загалом конституційний лад є першоосною, що передує конституції в формально-юридичному розумінні. Мова, на думку вчених, йде про обмеження владного свавілля, гарантування прав людини й основоположних свобод, людську гідність та право на розвиток [137, с. 11].

Державницький підхід розглядає конституційний лад як специфічну форму організації держави відповідно до конституційних приписів. Це частково відображає вплив німецької школи державного права, яка трактує конституцію як результат діяльності державно організованого суспільства. Однак німецька

доктрина не стверджує, що конституційний лад є виключно продуктом державного розвитку, оскільки процес прийняття конституції не слід ототожнювати з питанням існування конституційного ладу в певному суспільстві [179, s. 34]. В той же час, державницька концепція конституційного ладу не дає чіткої відповіді щодо джерела легітимності державної влади та гарантій того, що вона не порушуватиме конституцію і тим самим не посягатиме на народний суверенітет, зокрема на економічну свободу громадянина та його економічний суверенітет [138, с. 12].

На переконання В. Шаповала, Конституція є насамперед основним законом держави, а не суспільства [166, с. 51], отже, саме поняття конституційного ладу неодмінно містить такий суттєвий компонент, як конституційна регламентація суспільного життя, тобто Конституція, окрім політичних і державних відносин, майже завжди визначає основи й принципи організації чисто суспільних у широкому розумінні чи суспільно-економічних відносин. Таким чином, відзначає О. Прієшкіна, поняття конституційного ладу охоплює три ключові сфери: політичну, економічну та соціальну. Спільною рисою між ними є те, що всі вони виступають онтологічними та екзистенціальними об'єктами конституційного регулювання, унаслідок якого функціонування кожної зі згаданих сфер набуває своєї правової визначеності [118, с. 21]. Однак, вірно вказує О.Гайворонський, для практичного впровадження вищезазначеного необхідно, щоб на конституційному рівні вищим носієм суверенітету та єдиним джерелом влади визнавався народ відповідної держави [43, с. 10-11].

Обов'язковими характеристиками конституційного ладу є закріплення та реальне функціонування народного суверенітету, поділу влади, недоторканності й невідчужуваності загально визнаних прав і свобод людини. Саме тому О. Кушніренко трактує конституційний лад як цілісну систему соціально-правових відносин та інститутів. При цьому сам факт існування в державі Конституції ще не дає підстав вважати наявний суспільний лад конституційним. Це, на його

переконання, зумовлено тим, що суспільний лад не можна розглядати як державно-правову категорію, на відміну від конституційного ладу [92, с. 80–82].

Д. Белов наполягає на подвійному контексті використовується поняття «конституційний лад»: формальному та змістовному. У формальному розумінні цей термін означає існування в суспільстві та державі устрою, що спирається на конституцію, таке формальне тлумачення й застосування цього терміна передбачає, що будь-яке суспільство та держава, які базуються на конституції, можуть визначатися як конституційні та володіють конституційним ладом, незалежно від фактичного змісту їхньої конституції. В науці конституційного права, відзначає вчений, термін «конституційний лад» застосовується зазвичай у другому, змістовному значенні. При такому підході він трактується як такий суспільний і державний лад, який відповідає визначеним критеріям – визнанню та гарантованості прав і свобод людини й громадянина, поділу державної влади, демократичній формі правління тощо [20, с. 341].

Отже, аналіз наукових підходів до розуміння конституційного ладу виявляє суттєву дихотомію: формальний підхід розглядає його як устрій, що спирається на конституцію незалежно від її змісту, тоді як змістовний підхід, що домінує в науці конституційного права, вимагає відповідності певним демократичним критеріям – верховенству права, народному суверенітету, захисту прав і свобод громадян. Важливо відзначити, що хоча Конституція України не містить визначення конституційного ладу, цей термін відіграє фундаментальну роль у конституційному праві та є інститутом, який реалізується через всю національну правову систему.

На сьогодні, серед науковців існує суперечність щодо обов'язкової демократичності конституційного ладу. Тоді як одні дослідники (наприклад О. Скрипнюк, О. Прієшкіна) наполягають на необхідності демократичних ознак, інші (наприклад Б. Сташків) вказують на можливість існування конституційного устрою в недемократичних державах. Важливою умовою формування

справжнього конституційного ладу є визнання державною владою своєї обмеженості правом та суверенного права народу на здійснення влади. При цьому зміна конституційного ладу має відбуватися виключно в конституційний спосіб, через референдуми, вибори та інші форми безпосередньої демократії.

На основі проаналізованих джерел пропонуємо таке визначення конституційного ладу: конституційний лад – це нормативно закріплена цілісна система суспільно-політичних відносин, що ґрунтується на принципах верховенства права, народного суверенітету та справедливості, охоплює політичну, економічну та соціальну сфери життя суспільства, встановлює правові межі функціонування державної влади та забезпечує гарантії прав і свобод людини й громадянина. При цьому, на відміну від конституційного устрою, який може існувати в будь-якій державі з конституцією, конституційний лад передбачає не лише формальне закріплення, але й реальне функціонування механізмів обмеження державного свавілля, реалізації народовладдя та захисту людської гідності.

1.1.2. Розмежування між поняттям «конституційний лад» та іншими суміжними категоріями

Фундаментальною умовою розвитку правової науки є термінологічна визначеність та понятійна чіткість, що забезпечують методологічну основу для дослідження складних правових явищ. Особливо актуальною ця вимога постає при дослідженні базових категорій конституційного права, серед яких центральне місце належить поняттю «конституційний лад». Оскільки це поняття виступає інтегруючою категорією науки конституційного права та має важливе значення для практики державотворення, його розмежування з іншими суміжними

категоріями набуває не лише теоретичного, але й практичного значення для функціонування всієї правової системи.

У доктрині конституційного права спостерігається термінологічна невизначеність та відсутність єдиного підходу до розуміння співвідношення понять «конституційний лад», «державний лад», «суспільний лад», «конституціоналізм» та інших споріднених категорій. Така ситуація ускладнює правозастосовну практику та негативно впливає на розвиток конституційно-правової науки. Саме тому детальний аналіз змістовних відмінностей між конституційним ладом та іншими суміжними категоріями є необхідною передумовою для комплексного дослідження конституційного ладу та його взаємозв'язку з економічним порядком, а також для формування чіткого категоріального апарату сучасного конституціоналізму.

1.1.2.1 Співвідношення понять «конституційний лад» та «державний лад».

В той же час, на думку О. Прієшкіної, в елементно-структурному та етимологічному вимірі поняття «конституційного ладу» використовується або може використовуватися щонайменше у трьох суттєвих аспектах. Перший є формальним, його суть полягає в тому, що конституційний лад не є ідентичним поняттю державного ладу, а тому неодмінно включає правові норми, які регулюють як державний, так і суспільний лад. Інші два стосуються змістовного наповнення поняття «конституційного ладу». Звідси випливає: 1) конституційний лад становить сукупність тих реальних суспільно-державних відносин, які формуються, існують та еволюціонують на підставі Конституції та конституційних законів; 2) не всі відносини, що виникають між державою та суспільством, навіть якщо вони набувають конституційного оформлення, утворюють конституційний лад. Тобто системний комплекс державно-суспільних відносин інституціоналізується конституційним ладом лише за умови, коли

державна влада беззаперечно визнає: а) свою обмеженість правом; б) суверенне право народу на здійснення державної влади [119, с. 26].

За вірним твердженням Д.Белова, важливо розмежовувати поняття «конституційний лад» і «державний лад», де останній є вужчим за змістом. Головна відмінність полягає в тому, що конституційний лад неможливий без наявності конституції та обов'язково включає такі елементи як народний суверенітет, виборність влади, поділ державної влади та непорушність прав і свобод людини, тоді як державний лад може існувати і без цих ознак. Крім того, вчений відзначає, у юридичній науці вивчення конституційного ладу розпочалося ще на початку радянського періоду, але особливо активно ця тема досліджувалась після прийняття Конституції СРСР 1936 року, перша глава якої називалася «Суспільний лад» – саме тоді детально розглядалися питання щодо поняття та конституційного змісту суспільного устрою [23, с. 31].

Ряд учених також вважають, що змістовно поняття «державний лад» відрізняється від «конституційного ладу» тим, що перше являє собою систему відносин, яка встановлюється конституцією та іншими конституційно-правовими актами держави, тоді як друге визначається виключно конституцією. Цю позицію поділяє, зокрема, В. Кравченко, який тлумачить державний лад як систему основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, закріплених державно-правовими (конституційно-правовими) нормами [87, с. 74–75]. Аналізуючи ці визначення, Л. Наливайко зазначає, що, по-перше, за таким підходом «державний лад» практично ототожнюється з «конституційним ладом»; по-друге, прирівнювання державно-правових та конституційно-правових норм не має належного обґрунтування. Дослідники підкреслюють, що державний лад може бути конституційним, якщо йдеться про конституційну державу, тобто державу, яка впливає на суспільний лад правовими засобами, виконує певні обов'язки перед людиною і суспільством, або неконституційним – державний лад тоталітарної держави [101, с. 16].

У процесі ототожнення конституційного ладу з державним ладом відбувається надмірне звуження цього поняття та створюється штучний розрив між суспільством і державою, відзначають А. Колодій та В. Копейчиков й наголошують саме на необхідності розширення поняття конституційного ладу та розгляду його як взаємодії державного та суспільного ладу [75, с. 10-11].

Відзначимо, окремі представники правової науки ототожнюють конституційний та державний лад, що призводить до розмитих, а інколи методологічно необґрунтованих висновків. Так, можна зустріти розгляд конституційний лад у двох значеннях: 1) у вузькому – як організацію управління державою і суспільством, за умови існування якої гарантуються права і свободи громадян, забезпечується поділ влади і законодавча влада належить представницькому органу; 2) у широкому – як головні засади функціонування демократичної держави.

Так, зокрема, О. Фрицький у найбільш узагальненому вигляді тлумачить конституційний лад як закріплення в Основному Законі форми та засобів організації держави. В Україні зазначені форми і засоби організації держави відзначаються тим, що держава та державна влада підпорядковані праву, а Конституція завжди виступає основним інструментом обмеження державної влади на підставі відповідних гарантій, зафіксованих у Конституції. Дослідник підкреслює, що саме така держава може бути за своєю сутністю конституційною державою, яка закріплює в Конституції основи конституційного ладу, характеризується обмеженістю державної влади правом на засадах принципу суверенітету народу, якому належить уся повнота державної влади, і забезпеченням цієї обмеженості відповідними конституційними гарантіями [160, с. 99–100].

Проте, на думку В. Погорілка, такий підхід є надто поверховим. Справді, відзначає вчений, можна вважати, що певна форма чи певний спосіб організації держави після закріплення в конституції стає органічною складовою частиною

конституційного ладу країни. У цьому контексті визначення конституційного ладу лише як організації держави істотно звужує зміст досліджуваної категорії, тому з таким її тлумаченням погодитися неможливо. Тобто, вищезазначена інтерпретація конституційного ладу, на думку В. Погорілка, призводить до ототожнення його з державним ладом [113, с. 137].

Вірно відзначає Л.Наливайко, конституційний лад неприпустимо ототожнювати з державним ладом, оскільки, на відміну від останнього, конституційний лад завжди передбачає існування в державі конституції та таких характеристик, як: непорушність і невідчужуваність загально визнаних природних прав і свобод людини, народний суверенітет та інші, а також механізмів реального забезпечення функціонування демократичного державного ладу [101, с. 16].

Отже, аналіз наукових підходів до співвідношення понять «конституційний лад» та «державний лад» дозволяє зробити висновок про їх нетотожність. Конституційний лад є ширшим за змістом поняттям, яке охоплює не лише державний, але й суспільний лад. Ключовими відмінностями конституційного ладу від державного є обов'язкова наявність конституції, визнання непорушності прав і свобод людини, народного суверенітету, поділу влади та наявність механізмів забезпечення демократичного функціонування держави. Державний лад, натомість, може існувати і без цих ознак, зокрема в недемократичних державах.

Важливо підкреслити, що ототожнення конституційного ладу з державним призводить до надмірного звуження його змісту та створення штучного розриву між суспільством і державою. Для коректного розуміння конституційного ладу необхідно розглядати його як систему суспільно-державних відносин, що формуються та розвиваються на засадах конституції, за умови визнання державною владою своєї обмеженості правом та суверенного права народу на здійснення державної влади.

1.1.2.2. Співвідношення понять «конституційний лад» та «суспільний лад».

Сутність наступного наукового підходу полягає у визначенні системного взаємозв'язку між конституційним та суспільним ладом, що підтверджується комплексним дослідженням вітчизняної та зарубіжної юридичної літератури.

Варто відзначити, що термін «суспільний лад» широко використовувався в радянській юридичній літературі. Однак це поняття часто набувало ідеологічного забарвлення – йшлося не просто про суспільний лад як такий, а про протиставлення «соціалістичного» та «капіталістичного» суспільного ладу. Наприклад, радянський вчений Г. Барабашев у своєму дослідженні визначав суспільний лад через призму саме соціалістичного суспільного ладу [11, с. 3]. Вітчизняний науковець О. Фрицький також звертав увагу на ідеологізацію цього поняття, зазначаючи, що «суспільний лад тлумачився як система суспільних відносин, характерних для радянського суспільства на певному етапі його розвитку» [161, с. 96].

Радянські дослідники, відзначає Л.Наливайко, робили спроби тлумачити це поняття, і за результатами вивчення їхніх праць можна дійти висновку, що суспільний лад вони розглядали як реалізацію законів розвитку суспільно-економічної формації, соціальну систему, що поєднує спосіб виробництва з суспільною надбудовою у формі різних суспільних відносин та інституцій. Це визначення мало переважно описовий та ідеологічний характер, що виявлялося у використанні таких формулювань як «головні підвалини радянського суспільного ладу», «політична, економічна система радянського суспільства», «соціальна основа радянського суспільства» тощо. Можна констатувати, що у радянському державному праві надмірно перебільшувалась соціально-політична роль Конституції, і такий підхід неминуче перетворював Основний Закон на засіб неправового впливу на суспільні процеси [101, с. 21].

На думку дослідника В. Погорілка, з позицій конституційно-правової науки суспільний лад можна визначити як закріплену в конституції та законодавстві загальнонаціональну систему суспільних відносин (як організаційних, так і функціональних), яка формується під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників [113, с. 34]. Аналізуючи дане визначення, на наш погляд варто відзначити, що воно представляє сучасний науковий підхід до розуміння суспільного ладу, при цьому, цей погляд позбавлений ідеологічного забарвлення, характерного для радянської юридичної науки. Ключовими елементами цього визначення, як нам вбачається, є: по-перше, нормативне закріплення (в конституції та законах), що підкреслює правовий характер поняття; по-друге, системність суспільних відносин, які поділяються на організаційні та функціональні, що вказує на структурованість і багатоаспектність суспільного ладу; по-третє, визнання впливу як внутрішніх, так і зовнішніх факторів на формування суспільного ладу, що відображає його динамічну природу та взаємозв'язок із різноманітними соціальними процесами. Таке визначення дозволяє розглядати суспільний лад як комплексне правове явище, що охоплює всю систему суспільних відносин на загальнонаціональному рівні.

В. Копейчиков та А. Колодій пропонують визначати суспільний лад як комплексну систему суспільних відносин, що розвивається на підґрунті конкретної форми власності та економічного укладу, і охоплює різноманітних учасників цих відносин – від окремих індивідів та громадських об'єднань до великих державних і громадських інституцій [75, с. 11]. Ключовою особливістю цього підходу є акцент не лише на відносинах, а й на їхніх суб'єктах, що дозволяє розглядати суспільний лад як динамічну систему взаємодій на різних рівнях соціальної організації. Важливим елементом є визнання економічної основи (форми власності та системи господарювання) як фундаменту суспільного ладу, однак без надмірної абсолютизації та ідеологізації, що була характерна для радянської науки. Це визначення, на наш погляд, також демонструє інклюзивний

підхід через включення всіх рівнів соціальної організації – від індивіда до масштабних організаційних структур, що відображає розуміння суспільного ладу як багаторівневої системи відносин, яка функціонує через різноманітні соціальні інститути та взаємодії між різними суб'єктами.

Відзначимо, сучасна конституційно-правова доктрина проводить чітке розмежування між поняттям «конституційний лад» та категоріями «суспільний лад» і «державний лад», які були характерними для радянської правової науки та законодавства [154, с. 3-4]. Так, у своїх наукових працях В. Погорілко розкриває конституційний лад як систематизовану сукупність суспільних відносин, які закріплені та захищені нормами конституції та законодавчих актів, що ґрунтуються на ній [113, с. 100]. На думку Ю. Шемшученка, сутнісною характеристикою конституційного ладу є особливий різновид конституційно-правових відносин, що відображає досягнутий рівень розвитку державних та суспільних інститутів [80, с. 11]. Скоріш за все, саме тому, сучасна юридична наука відзначає еволюційний характер формування поняття конституційного ладу, що відбувалося через розвиток та трансформацію категорій суспільного та державного ладу [154, с. 8-11], у тому, у найбільш широкому розумінні конституційний лад представляє собою цілісну систему правовідносин, що виникають на основі конституції та отримують в ній своє нормативне закріплення [156, с. 50].

Конституційний лад є невід'ємною складовою суспільного ладу та охоплює ті його аспекти, які отримують конституційне регулювання, реалізацію та охорону. По суті, конституційний лад можна розглядати як конституційно регламентовану частину суспільного устрою. Історичний аналіз розвитку конституційного законодавства демонструє, що воно охоплює лише окремі елементи суспільного ладу. Це спонукає науковців до пошуку специфічних конституційно-правових характеристик суспільного ладу. При цьому роль конституційного законодавства виходить за межі простого закріплення владних

відносин. Влада здійснює регулюючий вплив на всі компоненти суспільного ладу, відображаючи його основні характеристики, і водночас сама є його структурним елементом [154, с. 25].

За своєю сутністю і з позицій свого генезису конституційний лад виступає насамперед системою заснованих на праві і регламентованих законом інститутів, які визначають фундаментальні основи взаємодії держави, суспільства і громадянина. При цьому, О. Прієшкіна наголошує, що сам факт конституційного оформлення державно-суспільних відносин не є достатнім для формування конституційного ладу; ключовою передумовою його становлення виступає безумовне визнання державою правових обмежень своєї влади та народного суверенітету [118, с. 94].

В українському конституційному праві відбулася еволюція термінології, коли поняття «суспільний лад» було замінено на «конституційний лад» - термін, який деякі науковці почали використовувати ще за радянських часів. В той же час, не можемо не відзначити, ряд вчених висловлюють сумніви щодо доцільності вживання терміну «конституційний лад», вказуючи на дві основні проблеми: можливість його неоднозначного тлумачення та нечітке відображення тієї реальності, яку мають регулювати норми конституційного права, тобто, якщо розуміти «конституційний лад» як устрій, створений конституцією і аналогічний громадянському суспільству, то це суперечить самій концепції громадянського суспільства, яке за своєю природою має стояти над державою і бути вільним від державного регулювання [149, с. 45].

Отже, аналіз наукових підходів до співвідношення конституційного та суспільного ладу виявив чітку еволюцію правових поглядів від ідеологізованого радянського розуміння суспільного ладу до сучасного трактування конституційного ладу як юридичної категорії. Радянська юридична наука розглядала суспільний лад переважно крізь призму соціалістичної ідеології, тоді як сучасні дослідники (В. Погорілко, А. Колодій, В. Копейчиков та інші)

пропонують більш системний підхід, наголошуючи на правовому характері, структурованості та багаторівневості суспільного ладу. Як бачимо, простежується чітка тенденція відходу від абсолютизації ролі конституції як інструменту неправового впливу до визнання її як засобу регулювання найважливіших суспільних відносин.

Сучасна конституційно-правова доктрина проводить чітке розмежування між поняттями «конституційний лад» та «суспільний лад», визначаючи конституційний лад як частину суспільного ладу, що отримала конституційне закріплення та захист. При цьому важливою передумовою формування конституційного ладу визнається не просто формальне конституційне оформлення державно-суспільних відносин, а визнання державою правових обмежень своєї влади та народного суверенітету. Водночас існують наукові дискусії щодо доцільності використання терміну «конституційний лад», адже він може суперечити концепції громадянського суспільства, яке за своєю природою має бути вільним від надмірного державного регулювання.

1.1.2.3. Співвідношення понять «конституційний лад» та «конституціоналізм».

Поняття конституціоналізму посідає центральне місце в сучасній науці конституційного права, воно активно використовується для характеристики державного устрою, оцінки організації державної влади та аналізу конституційної практики як в Україні, так і в зарубіжних країнах. Крім того, на думку М. Савчина, ідея конституціоналізму заснована на конституційній традиції, суверенітету народу, поділу влади, правонаступності (континуїтету) та судового контролю за правовим змістом актів органів влади. Правонаступність означає збереження національних традицій конституціоналізму, їх примноження на основі мінливої

конкретної історичної реальності, реальних конституційних правовідносин. Сутнісним змістом правонаступності служить критерій примноження «каталогу» основних прав і свобод, а також розширення процедурно-процесуальних можливостей їх захисту з метою забезпечення гідного життя індивіда. Етимологічно поняття конституціоналізму можна визначити як тривалість, тяглість у часі певних конституційних явищ і процесів, зокрема тривале сприйняття та відтворення окремих правових рішень, а також підпорядкування політичних рішень соціальним цінностям, які забезпечуються конституційним захистом [138, с. 17].

Взагалі, у сучасній державі демократична форма правління нерозривно пов'язана з концепцією конституціоналізму, саме він виступає фундаментальною основою, що розкриває як теоретичні засади демократичного управління, так і механізми його практичної реалізації. Для ефективного функціонування системи конституціоналізму необхідне дотримання базових принципів та використання відповідних правових інструментів [153, с. 136]. При цьому, теоретична розробка концепції конституціоналізму має вагомим методологічним значенням не лише для конституційного права, а й для всієї системи юридичних наук, її розвиток безпосередньо впливає на правову практику та еволюцію суспільних відносин. В умовах розбудови України як правової держави та формування громадянського суспільства дослідження проблематики конституціоналізму набуває особливої актуальності, адже відбувається становлення нової парадигми українського конституційного розвитку [149, с. 102].

С. Шевчук стверджує, що конституціоналізм слід розглядати як особливий режим функціонування державної влади в рамках Конституції. При цьому в суспільстві з конституційною державою (де державна діяльність спрямована виключно на забезпечення нормативно встановлених суспільних цілей відповідно до загально визнаних правових принципів і норм) поняття «конституція» трактується в широкому контексті – як Конституція, що ґрунтується на ідеології

конституціоналізму [168, с. 136]. Як бачимо, ключовою особливістю цього підходу є трактування конституціоналізму не просто як сукупності правил, а як цілісного режиму функціонування державної влади, що має ціннісне підґрунтя. Автор вказує на циклічність взаємозв'язку між конституцією та конституціоналізмом: з одного боку, конституція визначає параметри діяльності держави, а з іншого - сама конституція розуміється через призму ідеології конституціоналізму. При цьому, важливим елементом визначення є акцент на цільовому призначенні державної діяльності – «забезпечення нормативно встановлених суспільних цілей», що підкреслює інструментальний характер держави по відношенню до суспільства. Крім того, посилення на «загальновизнані правові принципи і норми» вказує на наднаціональний, універсальний характер цінностей, що лежать в основі конституціоналізму, встановлюючи зв'язок між національними конституційними системами та глобальними правовими стандартами.

I. Забоклицьким конституціоналізм пропонується розуміти як доктрину обмеження влади, що ґрунтується на західній цивілізаційній та правовій традиції. Ця доктрина цілісно поєднує три компоненти: інституційний (система взаємопов'язаних і взаємозбалансовуючих органів), аксіологічний (сукупність принципів, які є концентрованим вираженням конституційних цінностей) та нормативний (система об'єктивованих правових норм, що регулюють владні відносини). Важливою складовою конституціоналізму є також практична реалізація цих компонентів у суспільстві, яке самоорганізувалось для оптимального здійснення суверенної влади, природно притаманної як суспільству в цілому, так і кожному його представнику зокрема [56, с. 60]. Як бачимо, автор визначення ідентифікує цивілізаційне підґрунтя конституціоналізму, акцентуючи на його витоках у західній правовій традиції, що дозволяє розглядати це явище в історичному та культурному контексті. Особливу цінність, на наш погляд, представляє тричленна структура конституціоналізму (інституційна, аксіологічна

та нормативна складові), яка дозволяє охопити не лише формально-юридичні аспекти, але й ціннісно-світоглядні основи цього явища. Крім того, принципово важливим у визначенні є наголос на єдності теорії та практики конституціоналізму, де останній розглядається не лише як абстрактна концепція, а як реально діючий механізм, що забезпечує функціонування суспільства. Завершальна частина визначення містить важливий філософсько-правовий аспект – визнання природного характеру суверенної влади та її належності як колективному суб'єкту (суспільству), так і індивідуальному (кожному члену суспільства), що відображає синтез ліберальних та демократичних цінностей у сучасному конституціоналізмі.

На думку Ф. Веніславського, ключовим для осмислення природи конституціоналізму є саме концепція «конституційного ладу». Дослідник підкреслює, що фактично всі фахівці з питань конституційного ладу дотримуються позиції, що він впроваджує у конституційно-правову практику низку фундаментальних, загальновизнаних суспільних цінностей. Ці цінності обумовлюють демократичний характер правового статусу особи, демократичні механізми формування, структурування та діяльності державної влади, взаємодію її різноманітних органів, а також забезпечують вільне функціонування інститутів громадянського суспільства тощо [38].

Відзначимо, «конституційний лад» виступає складовою частиною «конституціоналізму», як ширшого поняття. Він відображає конкретний устрій держави та суспільства й «означає перетворення теоретичної моделі в політичну та правову реальність» [154, с. 25].

Отже, поняття «конституційний лад» разом із «конституціоналізмом» є фундаментальними елементами, які формують основу конституційної теорії та практики. При цьому, серед усіх термінів конституційного права воно має найширше значення та найвищий рівень узагальнення, сфера його дослідження охоплює весь спектр питань, які вивчає конституційне право. Саме тому науковці-

правники визначають «конституційний лад» як базову об'єднувальну та всеохоплюючу категорію в науці конституційного права. Конституціоналізм розглядається більшістю авторів не як просто сукупність правил, а як цілісний режим функціонування державної влади з ціннісним підґрунтям, що має історичну тяглість, спирається на правонаступність та західну правову традицію. Показово, що сучасні дослідники виходять за межі формально-юридичного розуміння конституціоналізму, акцентуючи увагу на його багатокomпонентній структурі, що включає інституційні, аксіологічні та нормативні елементи, а також на необхідності практичної реалізації цих компонентів у суспільстві.

Щодо співвідношення понять «конституційний лад» та «конституціоналізм», можемо говорити про їх тісний взаємозв'язок, проте з чітким розмежуванням. Конституційний лад виступає складовою частиною конституціоналізму як більш широкого поняття і відображає конкретний устрій держави та суспільства, перетворюючи теоретичну модель в політичну та правову реальність. За твердженням Ф. Веніславського, конституційний лад впроваджує у конституційно-правову практику фундаментальні, загальноновизнані суспільні цінності, які забезпечують демократичний характер правового статусу особи, механізми формування та функціонування державної влади, а також вільне функціонування інститутів громадянського суспільства. Таким чином, конституційний лад можна розглядати як практичне втілення принципів і засад конституціоналізму в конкретній державі.

1.2. Економічна система як складова конституційного ладу держави: теоретико-правовий аналіз

Аналізуючи вплив Конституції України на розвиток суспільного ладу, необхідно особливу увагу приділяти конституційним засадам економічної системи. Актуальність цього питання, за вірним твердженням К. Бабенко, зумовлена не лише сучасними проблемами правового регулювання економічних

відносин в Україні, але й тим, що економічна система вважається базовим системоутворюючим елементом суспільного ладу. Показово, відзначає вчений, що в межах конституційного права виокремлюється напрям «конституційна економіка», який досліджує принципи конституційного регулювання економічних відносин та вплив конституційних норм на розвиток економічної системи. Важливо розуміти, що конституційні норми можуть як стимулювати економічний розвиток, так і гальмувати його, закріплюючи застарілі форми економічних відносин [8].

Конституція України, відзначає вищенаведений автор, створює правову основу для здійснення політичних та економічних перетворень у напрямку розбудови держави на принципах національного народовладдя. Однак сучасна політична ситуація демонструє, що всі політичні сили в Україні діють в межах однієї політичної парадигми, при цьому опозиція (незалежно від ідеологічного спрямування) не виконує своєї традиційної ролі захисника народних інтересів чи альтернативного бачення державного устрою. Це вказує на нагальну потребу вдосконалення існуючої системи державної влади та механізмів управління економікою [9, с. 4].

Економічна система суспільства, відзначає П.Добродумов, визначається як історично сформована сукупність принципів, правил і законодавчо закріплених норм, які регулюють основні економічні відносини у процесах виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ. Незважаючи на те, що кожна країна має власну специфіку економічної системи, яка формується під впливом різноманітних факторів, традиційно виділяють три основні типи: вільний (чистий) ринок, змішана економіка та централізовано-планова (командна) економіка, однак такий поділ є умовним, оскільки практично всі економічні системи є змішаними, тобто поєднують елементи ринкового та державного регулювання, а їх класифікація здійснюється саме на основі співвідношення між державними та ринковими механізмами регулювання [52, с. 33].

1.2.1. Засади конституційного ладу як основа правового регулювання економічної системи.

Варто зауважити, що кожна конституція включає норми, які регулюють організацію конституційного ладу. Зокрема, Конституція України закріплює принцип багатоманітності в ідеологічній, політичній та економічній сферах суспільного життя. Це прямо відображено в статті 15 Основного Закону, де зазначено: «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Держава гарантує свободу політичної діяльності не забороненої Конституцією і Законами України» [83].

Слід також наголосити, що засади конституційного ладу, які є найбільш стійкими елементами правової системи, повинні виконувати роль стабілізуючого фактора в умовах потенційного негативного впливу глобалізаційних процесів та їхніх наслідків. Такий вплив може позначитися на конституційному ладі та несприятливо вплинути на основні аспекти функціонування держави й життя суспільства, а також на статус окремої особи та можливості реалізації її конституційних прав і свобод [90, с. 26].

Насамперед відзначимо, в науковій літературі засади конституційного ладу зазвичай трактуються як основоположні, ключові та фундаментальні конституційні принципи, закріплені у нормах першого розділу Конституції України, які визначають та регулюють найсуттєвіші аспекти організації держави і суспільства. При цьому сама структура державного та суспільного устрою, що регламентована нормами демократичної конституції, яка відображає найважливіші положення сучасного конституціоналізму, може бути визначена як конституційний лад [149, с. 232]. Наведене визначення засад конституційного

ладу відображає усталений у науковій спільноті підхід, який, на наш погляд, має як сильні, так і проблемні аспекти. Безперечною перевагою є чітке визначення нормативного джерела засад конституційного ладу (перший розділ Конституції України), що дозволяє окреслити конкретний масив правових норм для аналізу. Однак таке визначення мимоволі звужує поняття засад конституційного ладу до формально-юридичного виміру, не враховуючи повною мірою їх соціальної та аксіологічної природи. Думаємо, що засади конституційного ладу не є лише «принципами, закріпленими в нормах», вони також відображають певний суспільний консенсус щодо фундаментальних цінностей та існують не лише в тексті Конституції, але й у конституційній правосвідомості та практиці конституційного судочинства. Крім того, важливо розуміти, що засади конституційного ладу не просто «регулюють аспекти організації», але й визначають легітимність самої державної влади, встановлюючи межі її здійснення та критерії її оцінки суспільством.

Засади конституційного ладу, відзначають О.Кузьменко та Г. Гаряєва, за своєю природою та соціальною функцією є людиноцентричними, тобто орієнтованими на створення гарантій для прав, свобод і обов'язків людини та громадянина. Ці права, свободи й обов'язки виступають особливим юридичним механізмом для забезпечення стабільного існування особи, в тому числі в контексті впливу глобалізаційних процесів. Більше того, через належне здійснення прав, свобод та виконання обов'язків може формуватися необхідне соціальне підґрунтя для підтримання стабільності всієї системи конституційного ладу [90, с. 26]. В цьому контексті, ми цілком поділяємо позицію вчених щодо «людиноцентричного характеру засад конституційного ладу», оскільки така концепція повністю відповідає сучасним тенденціям розвитку конституціоналізму, де людина, її права та свободи визнаються найвищою цінністю. Особливо влучним видається їхнє твердження про двосторонній зв'язок між правами людини та конституційним ладом: з одного боку, засади

конституційного ладу створюють гарантії для прав і свобод, а з іншого – належна реалізація цих прав формує соціальне підґрунтя для стабільності конституційного ладу.

В цьому ж контексті, дослідники звертають увагу на підхід Ю.Тодики, який відзначав, що засади конституційного ладу втілюють у собі загальносвітові конституційні цінності та повинні розташовуватися перед усіма іншими розділами Конституції, включаючи положення про правовий статус особи [156, с. 12]. Такий погляд науковця, вказують О.Кузьменко та Г. Гаряєва, пояснюється тим, що принципи конституційного ладу охоплюють питання прав та інших елементів правового статусу людини і громадянина, а також виступають основоположними консолідуючими нормами, які створюють основу для всіх ключових сфер правового регулювання. Водночас, адекватно забезпечені права людини і громадянина є необхідною передумовою для забезпечення стабільності конституційного ладу та його засадничих принципів [90, с. 27].

В контексті вищенаведеного, ми повністю погоджусь із позицією щодо фундаментального характеру засад конституційного ладу та логіки їх розміщення на початку Конституції. Структурна першість цих принципів у тексті Основного Закону має не лише формальне, але й глибоке змістовне значення, оскільки саме ці засади визначають аксіологічний фундамент всієї конституційної системи та забезпечують її ціннісну єдність. Особливо важливим видається твердження про втілення в засадах конституційного ладу «загальносвітових конституційних цінностей», що відображає універсальний характер базових конституційних принципів та їх зв'язок із глобальним контекстом розвитку конституціоналізму. Водночас, хоча підтримуємо логіку розміщення засад конституційного ладу перед нормами про правовий статус особи, вважаємо за необхідне наголосити на їх діалектичному взаємозв'язку: засади конституційного ладу створюють умови для реалізації прав людини, а права людини, своєю чергою, легітимізують конституційний лад.

Засади конституційного ладу є особливими правовими нормами, на яких базуються відповідні правовідносини, ці норми характеризуються певними відмітними особливостями. Насамперед, вони встановлюють найбільш суттєві принципи організації суспільства і держави і, як правило, не створюють конкретних правовідносин. Такі норми визначають характер правового регулювання всіх сфер суспільних відносин і стосуються всіх суб'єктів права. Захист цих норм забезпечується загальним механізмом захисту Конституції та конституційного ладу в цілому, вони переважно мають конституційну форму закріплення; за своєю типологією це здебільшого норми-принципи, норми-цілі та норми-дефініції [27]. Проаналізувавши запропоновану концептуалізацію засад конституційного ладу, можна констатувати методологічну обґрунтованість їх кваліфікації як специфічної категорії конституційно-правових норм із особливим статусом і функціональним призначенням. Цілком імпонує теоретична конструкція визначення їх нормативної специфіки через дуалістичну природу – формальну інституціоналізацію фундаментальних принципів організації суспільства і держави при одночасній відсутності породження конкретних правовідносин. Запропонована типологізація засад конституційного ладу як норм-принципів, норм-цілей та норм-дефініцій є теоретично релевантною, проте, на наш погляд, вимагає доповнення аналізом їх юридичної сили, нормативної щільності та аксіологічного потенціалу.

В рамках предмету нашого дослідження, відзначимо, у конституційно-правовій доктрині та практиці часто постає питання щодо вибору найбільш доречного терміну для позначення фундаментальних елементів конституційного ладу. При цьому (як ми бачимо навіть з вищенаведеного нами матеріалу), найчастіше використовуються два терміни – «засади» та «основи» конституційного ладу. В той же час, вирішення питання про перевагу одного з них потребує комплексного аналізу семантичного значення цих термінів, їх використання в нормативно-правових актах та наукових працях, а також

відповідності міжнародній правовій термінології (що має бути предметом окремого наукового дослідження). В той же час, спробуємо висловити власну позицію.

Так, з лінгвістичної точки зору термін «засади» має українське походження і в академічному тлумачному словнику української мови визначається як «основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь» [2]. Натомість термін «основи» має подібне значення – «головні засади, підвалини чогось; найважливіша частина, суть чогось» [2]. Як бачимо, семантично ці терміни є дуже близькими, майже синонімічними. Проте, на наш погляд, термін «засади» містить більш глибокий філософський зміст, що означає не просто базис, а певні принципи, ідеї, на яких будується явище чи процес.

У Конституції України використовуються обидва терміни. Так, у Розділі I «Загальні засади» закріплено фундаментальні положення конституційного ладу. Водночас у тексті Конституції зустрічається і термін «основи», наприклад, у статті 92 йдеться про «основи національної безпеки», а в статті 116 – про «основи внутрішньої і зовнішньої політики» [83]. Аналізуючи використання цих термінів у Конституції України, на наш погляд можна зробити висновок, що законодавець використовує термін «засади» для позначення більш фундаментальних, концептуальних положень, тоді як термін «основи» – для конкретніших аспектів державної політики чи правового регулювання.

У правовій доктрині вживаються обидва терміни, але в сучасних наукових працях спостерігається тенденція до більш активного використання терміну «засади». Це пов'язано з тим, що він краще відображає не лише структурні елементи, але й принципи, цінності, ідеологічні та світоглядні аспекти конституційного ладу. Крім того, в українському конституційному праві існує традиція використання саме цього терміну, що сформувалася ще з початку становлення національної правової системи.

З точки зору міжнародного досвіду та порівняльного конституційного права, в англomовній літературі використовуються терміни «foundations», «fundamentals», «basic principles» конституційного ладу [186]. Український термін «засади» найбільш точно відповідає англomовному «principles», який має філософський підтекст і стосується не лише формальних основ, але й ціннісних орієнтирів.

Таким чином, на наш погляд, важливим аргументом на користь терміну «засади» є і те, що він має більш глибоке національне коріння, відображає особливості української правової традиції та мови, сприяючи розвитку національної правової термінології та її відмежуванню від термінології, яка історично домінувала в радянській правовій науці. Ще одним аргументом на користь терміну «засади» є його використання в найновіших законодавчих актах України, що свідчить про формування певної термінологічної традиції. Наприклад, у новітніх кодексах та законах частіше зустрічаємо «засади» (див., наприклад, «засади судочинства», «засади публічного адміністрування» тощо [71]), ніж «основи». Крім того, з практичної точки зору, використання терміну «засади» конституційного ладу дозволяє більш повно охопити не лише структурні, але й функціональні та ціннісні аспекти конституційного ладу, включаючи принципи організації влади, взаємовідносин держави і суспільства, правового статусу особи.

Отже, вважаємо, хоча терміни «засади» та «основи» конституційного ладу є близькими за значенням, у сучасному конституційному праві України перевагу доцільно надавати терміну «засади». Він більш точно відображає сутність та багатоаспектність досліджуваного явища, має глибоке національне коріння, відповідає вже сформованій термінологічній традиції в Конституції України та сучасних законодавчих актах, а також узгоджується з тенденціями розвитку міжнародної правової термінології. Використання цього терміну сприятиме розвитку національної правової доктрини та підкреслюватиме не лише

формально-юридичний, але й ціннісний, ідеологічний аспект конституційного ладу як фундаментальної категорії конституційного права.

1.2.2. Економічний порядок, економічна система та конституційний лад: питання співвідношення

Як ми вже відзначали, за своєю сутністю і з позицій свого генезису конституційний лад виступає насамперед системою заснованих на праві і регламентованих законом інститутів, які визначають фундаментальні основи взаємодії держави, суспільства і громадянина. При цьому, О.Прієшкіна наголошує, що сам факт конституційного оформлення державно-суспільних відносин не є достатнім для формування конституційного ладу; ключовою передумовою його становлення виступає безумовне визнання державою правових обмежень своєї влади та народного суверенітету [118, с. 94].

Своєрідну «платформу» конституційного ладу, стверджує К. Плавшук, утворюють норми права, що закріплюють і регулюють статус конституційно-правових суб'єктів та визначають їх діяльність. Саме ці норми і є засадами конституційного ладу. Засади конституційного ладу, стверджує вчений, — це ключові конституційно-правові принципи, які визначають і закріплюють найважливіші основи правового статусу суб'єктів конституційно-правових відносин [112].

Відзначимо, на наш погляд, однією з особливостей конституційного ладу є те, що він передбачає не лише формальне конституційне оформлення державно-суспільних відносин, але й обов'язкове визнання державною владою своєї обмеженості правом та суверенного права народу на здійснення влади. Це створює фундаментальні засади для розвитку демократичної, правової держави та громадянського суспільства. При цьому, саме економічна система держави як

складова конституційного ладу відображає базові принципи організації господарської діяльності та економічних відносин у суспільстві. Вона включає конституційне закріплення форм власності, принципів економічної свободи та підприємництва, механізмів державного регулювання економіки, гарантій соціально-економічних прав громадян. Важливо, що економічна система в рамках конституційного ладу повинна забезпечувати баланс між ринковою свободою та соціальною справедливістю, між приватними економічними інтересами та суспільним благом.

Трансформаційний шлях України відрізняється від інших східноєвропейських держав тим, що паралельно з подоланням тоталітарного минулого відбувається процес відновлення національної державності. У контексті переходу від планово-командної економіки постає завдання не просто впровадження ринкових механізмів, а й формування цілісної економічної системи, яка б відповідала національним особливостям. Ефективність різних економічних моделей суттєво варіюється залежно від конкретних умов їх впровадження в різних країнах. Тому для України критично важливим є вибір такої економічної системи, яка була б органічно сумісною з українською ментальністю та могла стати надійним фундаментом для розбудови національної економіки. При цьому необхідно враховувати специфічні виклики, успадковані від радянського періоду, зокрема критичний стан екологічної ситуації, значно погіршений наслідками Чорнобильської катастрофи [124, с. 6].

Дослідження існуючих наукових підходів до визначення сутності поняття «економічна система» дозволив О.Кановій виділити шість основних концепцій:

еволюційно-генетичний підхід трактує економічну систему як «сукупність саморегульованих та культурно регульованих видів діяльності, спрямованих на досягнення корисності». Цей підхід розглядає економічну систему як складний динамічний об'єкт із здатністю до самостійного розвитку. Для розуміння сутності

економічної системи необхідно досліджувати процеси її історичного формування, еволюції, механізми змін та закономірності розвитку;

інституційний підхід визначає економічну систему як «сукупність інституцій, які визначають можливі форми організації господарської діяльності». Система представлена набором взаємопов'язаних інституцій та організацій, що забезпечують регулювання, функціонування та розвиток економіки, створюючи середовище, в якому економічні агенти кооперуються або конкурують;

інформаційний підхід розглядає економічну систему через поєднання матеріального та інформаційного елементів, при цьому, матеріальний елемент складається з матеріальних цінностей і трудових ресурсів та призначений для виконання перетворень, а інформаційний елемент управляє цими процесами, об'єднує окремі елементи в цілісну систему, забезпечуючи її впорядкованість та стабільність у просторі й часі. Цей підхід зосереджується на визначенні рівня організованості системи та прогнозуванні її реакцій на різні фактори;

структурно-морфологічний підхід визначає економічну систему як «цілісну сукупність економічних відносин щодо виробництва, розподілу, обміну та споживання». У вузькому розумінні – це механізми функціонування економіки, а в широкому – сукупність взаємопов'язаних підсистем виробництва, ринку, цін, грошей, кредиту та фінансів. Цей підхід передбачає аналіз ієрархічної структури системи та виявлення значущих взаємозв'язків між її елементами;

функціональний підхід трактує економічну систему як організаційну структуру для прийняття управлінських рішень стосовно виробництва, розподілу та споживання товарів. Сутність системи визначається її функціональним призначенням та механізмами вирішення економічних проблем, функція, що задається ззовні, є основною метою існування системи і визначає її структуру. Цей підхід дозволяє простежити зв'язки між зовнішніми впливами та реакціями системи;

системно-синергічний підхід розглядає економічну систему як складне динамічне утворення, що впорядковує багато структур та об'єднує велику кількість взаємопов'язаних елементів. Система забезпечує взаємодію цих елементів з внутрішнім та зовнішнім середовищем і постійно розвивається, демонструючи синергетичні ефекти від взаємодії своїх компонентів [62].

За твердженням К.Бабенко, економічна система тлумачиться як сукупність основних форм власності й економічної (господарської) діяльності. Таким чином, підходячи до питань визначення ролі та впливу Конституції України на розвиток суспільного ладу України, маємо звертатись до проблематики конституційних основ розвитку економічної системи. Причому важливість та серйозність цієї теми зумовлюється не тільки тими об'єктивними проблемами правового забезпечення розвитку економічних відносин, які ми спостерігаємо в сучасній Україні, але й тим, що, на думку багатьох фахівців, саме економічну систему слід вважати «основним системоутворюючим елементом суспільного ладу». Більше того, стверджує вчений, на сьогоднішній день в системі науки конституційного права окремі дослідники навіть виділяють таку специфічну галузь як «конституційна економіка» (докладніше про це – Розділ 1 дисертації), предметом дослідження якої є вивчення принципів конституційної організації економічних відносин, а також впливу конституційного права на розвиток економічної системи. При цьому зв'язок між нормами конституції та розвитком економічних відносин існує не лише на теоретичному, але й на практичному рівні, оскільки конституції можуть як сприяти економічному розвитку, так і навпаки – стримувати його, консервувати регресивні форми економічних відносин [8].

Успішна трансформація та функціонування економічної системи потребує створення ефективних правових механізмів, які забезпечують дотримання всіма учасниками суспільних відносин встановлених державою норм і правил. В період трансформації саме держава виступає ключовим суб'єктом, що забезпечує перехід суспільства до нової якості економічних відносин. При цьому державно-правове

регулювання економічної системи передбачає одночасне посилення ролі держави та підвищення рівня правової регламентації суспільних відносин. В цих умовах особливого значення набуває конституційне право, насамперед його основне джерело - Конституція. Вона закріплює фундаментальні засади економічної системи країни та принципи функціонування економічного механізму, відображаючи при цьому інтереси різних соціальних груп та визначаючи їх правовий статус, права та обов'язки в системі суспільного виробництва [52, с. 33]. В. Тацій слушно підкреслює, що для справжніх демократичних перетворень в українському суспільстві, його економічній та правовій сферах, необхідна принципово нова державна правова політика. У її центрі має бути людина та громадянин як ключовий учасник громадянського суспільства, рушій економічного розвитку та головний суб'єкт приватноправових відносин [152, с.17].

Як пише І. Пустовалова, починаючи з конституцій третього покоління, прийнятих наприкінці Другої світової війни, дотепер економічна політика держави займає значне місце в структурі основних законів, де відзначається наявність спеціальних глав і розділів. стало загальним правилом. Сучасні конституції, незалежно від форми держави та ступеня їх економічного розвитку: визначають цілі та завдання економічної політики держави; встановлюють пріоритети економічної політики держави та її окремих підвидів; визначити ключові галузі економіки, які потребують державної підтримки; визначаючи межі втручання держави в економічну систему; закріплюючи ініціативу держави в економічній сфері, обов'язковість наявності економічної політики держави; забезпечуючи окремі найважливіші інструменти державної економічної політики; створюючи інституційний механізм розробки та реалізації економічної політики держави [126, с. 74].

За вірним спостереженнями К. Бабенка, закріплення засад економічного устрою в конституціях є поширеною практикою сучасних держав, хоча в різних

країнах відповідні розділи можуть мати відмінні назви. Дослідник відзначає, що на конституційному рівні відбулася трансформація державної ролі в економічній сфері - держава набула більшої активності та нових регуляторних повноважень. Зокрема, це стосується захисту конкуренції, протидії монополізації, підтримки вітчизняних виробників, стимулювання економічного зростання, регулювання розподілу доходів та впровадження соціально орієнтованої бюджетної політики. Таким чином, включення до нових конституцій положень щодо регулювання економічних відносин стало закономірним наслідком загальносуспільних змін у багатьох країнах світу [8].

На думку М.Савчина, економічна система як складова конституційного ладу тісно пов'язана з реалізацією принципів економічної свободи та особливостями правового регулювання в Україні. Дослідники Е. де Сото, Р. Патнем, М. Розенфельд та А. Шайо, пише науковець, відзначають, що на процес демократичного формування правил, які окреслюють межі економічної свободи, суттєво впливають суспільний менталітет, соціальні структури та діючі процедури. Модель економічної системи формується відповідно до історичного типу суспільства та його структур, забезпечуючись відповідними правовими інструментами. При цьому Конституція, будучи відкритою та гнучкою системою, встановлює лише загальні рамки такого регулювання [81, с. 8].

У механізмі правового регулювання економічних відносин конституційне право відіграє визначальну роль, що відображає загальний вплив права на розвиток економічного фундаменту суспільства. Саме конституційно-правові норми закріплюють засадничі інститути та принципи економічної системи. Серед них - різноманітні форми і види власності, базові засади конституційно-правового регулювання економічних відносин, правові режими ключових об'єктів власності, а також принципи формування, розмежування та розпорядження матеріальними ресурсами [59, с. 19].

Економічні відносини та організація економічного життя становлять фундаментальний рівень функціонування суспільства. Від їх характеру значною мірою залежать соціальні, політичні та ідеологічні відносини, хоча існує й зворотний вплив у цій складній діалектичній взаємодії. Конституційно-правове регулювання економічної діяльності є ключовим елементом конституційного ладу, хоча багато науковців вказують на складність точного визначення його змісту. Економічний устрій посідає центральне місце серед предметів конституційного регулювання, оскільки економіка як базис суспільства визначає напрями розвитку його політичних та інших інститутів [59, с. 166].

Економічний порядок, насамперед, означає прозорий рух грошей, товарів, послуг, праці та капіталів для всіх учасників ринку. Відносини щодо привласнення ресурсів визначають рівень порядку в економіці. Високий економічний порядок характеризується продуктивним використанням ресурсів та мінімізацією корупції та злочинності. При цьому, ефективна ринкова економіка базується на національній самоорганізації - конституційно оформленій спільноті з єдиною національно-демократичною ідеологією та соціально орієнтованою економікою, між ними існує тісний зв'язок: вищий рівень національно-демократичного мислення та дотримання законів сприяє вищій продуктивності національного капіталу [55].

У Декларації з встановлення нового міжнародного економічного порядку зазначено: «Ми, члени Організації Об'єднаних Націй, урочисто заявляємо про свою єдину рішучість негайно докласти зусиль для встановлення нового міжнародного економічного порядку, заснованого на справедливості, суверенній рівності, взаємозалежності, спільності інтересів і співробітництві всіх держав, незалежно від їхніх соціально-економічних систем, що має усунути нерівність і здолати існуючу нині несправедливість, дасть змогу ліквідувати зростаючий розрив між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, і забезпечить

більш швидкий економічний і соціальний розвиток у світі та справедливість нинішньому і прийдешнім поколінням» [48].

З положень Конституції України, відзначає М.Теплюк, незаперечно впливає, що конституційний лад - закріплений Конституцією економічний, соціальний, національний, політичний (включаючи державний) та інший устрій України [155]. При цьому, конституційний лад встановлює правові засади економічної системи через закріплення права власності, економічного плюралізму, свободи підприємницької діяльності та інших економічних прав і свобод. Як зазначає О.Скрипнюк, «конституційний лад охоплює всі сфери суспільних відносин, включно з економічною, визначаючи правові рамки функціонування соціально-економічних інститутів» [142, с. 124].

Засади конституційного ладу, на наш погляд, визначають характер економічного порядку через наступні механізми:

закріплення форм власності та їх рівноправність. Так, відповідно до статті 13 Конституції України, «державна забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання» [83]. Саме плюралізм форм власності, закріплений в конституції, є основою ринкової економіки та економічного порядку держави;

гарантування свободи економічної діяльності. Так, зокрема, конституційне право на підприємницьку діяльність створює умови для розвитку ринкових відносин, що є основою економічного порядку. Крім того, саме конституційний захист економічних свобод є необхідною умовою формування стабільного економічного порядку;

визначення ролі держави в економічних процесах. Конституційні норми встановлюють межі державного втручання в економіку, що безпосередньо впливає на характер економічного порядку. В той же час, конституційне регулювання економічних функцій держави визначає й модель економічного порядку;

розподіл повноважень між різними рівнями влади у сфері економічного регулювання. Конституційний принцип поділу влади та принцип субсидіарності визначають механізми прийняття економічних рішень: вертикальний розподіл владних повноважень у сфері економіки безпосередньо впливає на стабільність економічного порядку;

конституційні гарантії соціальних прав та соціальної справедливості на пряму формують соціально-економічний порядок. Відповідно соціальна функція держави, закріплена в конституції, трансформує економічний порядок від суто ринкового до соціально орієнтованого.

Отже, як бачимо, взаємозв'язок між конституційним ладом та економічним порядком має двосторонній характер. З одного боку, конституційні принципи визначають параметри економічної системи, з іншого – економічні відносини впливають на реалізацію конституційних принципів: економічний порядок є матеріальною основою реалізації конституційних принципів, а конституційні принципи є юридичною основою економічного порядку. Таким чином, економічний порядок безпосередньо впливає з конституційних принципів організації суспільного життя, які визначають правові рамки та інституційні механізми функціонування економічної системи держави.

В той же час, закріплення засад економічного ладу в конституціях різних держав, відзначає К. Бабенко, є поширеною практикою. В конституціях ця частина має різні назви, але подібний зміст. Так, пише вчений, зокрема: Конституція Іспанії містить главу «Про основні принципи соціально-економічної політики» (ст. 39-52), де визначаються базові елементи економічних відносин та роль держави в їх регулюванні (згідно ст. 40, влада повинна створювати умови для економічного розвитку та справедливого розподілу доходів); в Конституції Італії це глава «Економічні відносини» (ст. 35-47); в Литовській Конституції — «Народне господарство та праця» (Конституція закріплює принципи приватної власності, вільної господарської діяльності, державного сприяння розвитку

економіки та захисту конкуренції); Конституція Португалії має частину «Економічна організація суспільства» (ст. 80-107), де закладено принципи підпорядкування економіки демократичній владі, співіснування різних секторів економіки, свободи підприємництва, раціонального використання ресурсів та демократичного планування економічного розвитку [8].

Дослідження конституційних засад економічної системи держави потребує насамперед термінологічної визначеності щодо ключових понять, які використовуються в юридичній та економічній науці. При цьому, як бачимо з вищенаведеного, особливо важливими є такі фундаментальні категорії як «конституційний лад», «економічний порядок» та «економічна система». Ці поняття, хоч і тісно пов'язані між собою, мають суттєві відмінності в змісті, структурі та функціональному призначенні. Цілком зрозуміло, що термінологічна невизначеність та розмитість меж між цими категоріями створює ряд теоретичних і практичних проблем, зокрема: це ускладнює формування концептуального розуміння взаємозв'язку між правовими та економічними аспектами суспільного ладу; це призводить до недосконалості законодавчого регулювання економічних відносин, коли неправильне розуміння співвідношення конституційних принципів та економічних механізмів спричиняє неефективні або навіть шкідливі нормативні рішення; це створює проблеми в правозастосовній практиці, особливо в діяльності органів конституційної юрисдикції, які мають оцінювати відповідність законодавчих актів конституційним засадам економічної системи.

Таким чином, на наш погляд, співвідношення категорій «конституційний лад», «економічний порядок» та «економічна система» має ієрархічний характер, при якому кожна наступна категорія конкретизує та розвиває положення попередньої на більш прикладному рівні. Так, зокрема, конституційний лад виступає як найбільш загальна категорія, що визначає фундаментальні принципи організації суспільства, включаючи його економічну складову, саме він встановлює правові засади економічної діяльності, закріплює форми власності,

принципи свободи підприємництва, роль держави в економіці, гарантії економічних прав та свобод і т.д. В свою чергу, економічний порядок конкретизує конституційні принципи через систему інститутів, правил та механізмів, що регулюють економічну діяльність, він трансформує загальні конституційні норми в конкретні інституційні рамки для функціонування економіки, встановлюючи правила конкуренції, механізми захисту прав власності, системи регулювання різних сфер економічної діяльності. І, нарешті, економічна система є практичним втіленням цих принципів та правил у реальних економічних процесах та відносинах, вона показує, як конституційні норми та інституційні механізми реалізуються в конкретних формах економічної діяльності, структурі виробництва, механізмах розподілу ресурсів, моделях економічної поведінки суб'єктів.

Також, відзначимо, на наш погляд, взаємозв'язок між цими категоріями має не лише ієрархічний, але й діалектичний характер, що, зокрема, проявляється у механізмах прямого та зворотного впливу: конституційний лад визначає рамки для формування економічного порядку, який, у свою чергу, впливає на функціонування економічної системи. Водночас зміни в економічній системі можуть призводити до трансформації економічного порядку і навіть вимагати перегляду конституційних норм.

Отже, як бачимо, хоча терміни «засади» та «основи» конституційного ладу є близькими за значенням, у сучасному конституційному праві України перевагу доцільно надавати терміну «засади». Він більш точно відображає сутність та багатоаспектність досліджуваного явища, має глибоке національне коріння, відповідає вже сформованій термінологічній традиції в Конституції України та сучасних законодавчих актах, а також узгоджується з тенденціями розвитку міжнародної правової термінології. Використання цього терміну сприятиме розвитку національної правової доктрини та підкреслюватиме не лише

формально-юридичний, але й ціннісний, ідеологічний аспект конституційного ладу як фундаментальної категорії конституційного права.

Співвідношення категорій «конституційний лад», «економічний порядок» та «економічна система» має ієрархічний характер, при якому кожна наступна категорія конкретизує та розвиває положення попередньої на більш прикладному рівні. Так, зокрема, конституційний лад виступає як найбільш загальна категорія, що визначає фундаментальні принципи організації суспільства, включаючи його економічну складову, саме він встановлює правові засади економічної діяльності, закріплює форми власності, принципи свободи підприємництва, роль держави в економіці, гарантії економічних прав та свобод і т.д. В свою чергу, економічний порядок конкретизує конституційні принципи через систему інститутів, правил та механізмів, що регулюють економічну діяльність, він трансформує загальні конституційні норми в конкретні інституційні рамки для функціонування економіки, встановлюючи правила конкуренції, механізми захисту прав власності, системи регулювання різних сфер економічної діяльності. І, нарешті, економічна система є практичним втіленням цих принципів та правил у реальних економічних процесах та відносинах, вона показує, як конституційні норми та інституційні механізми реалізуються в конкретних формах економічної діяльності, структурі виробництва, механізмах розподілу ресурсів, моделях економічної поведінки суб'єктів.

Висновки до Розділу 1

1. Аналіз наукових підходів до розуміння конституційного ладу виявляє суттєву дихотомію: формальний підхід розглядає його як устрій, що спирається на конституцію незалежно від її змісту, тоді як змістовний підхід, що домінує в науці конституційного права, вимагає відповідності певним демократичним критеріям – верховенству права, народному суверенітету, захисту прав і свобод громадян. Важливо відзначити, що хоча Конституція України не містить

визначення конституційного ладу, цей термін відіграє фундаментальну роль у конституційному праві та є інститутом, який реалізується через всю національну правову систему.

На основі проаналізованих джерел пропонуємо таке визначення конституційного ладу: конституційний лад – це нормативно закріплена цілісна система суспільно-політичних відносин, що ґрунтується на принципах верховенства права, народного суверенітету та справедливості, охоплює політичну, економічну та соціальну сфери життя суспільства, встановлює правові межі функціонування державної влади та забезпечує гарантії прав і свобод людини й громадянина. При цьому, на відміну від конституційного устрою, який може існувати в будь-якій державі з конституцією, конституційний лад передбачає не лише формальне закріплення, але й реальне функціонування механізмів обмеження державного свавілля, реалізації народовладдя та захисту людської гідності.

2. Аналіз наукових підходів до співвідношення понять «конституційний лад» та «державний лад» дозволяє зробити висновок про їх нетотожність. Конституційний лад є ширшим за змістом поняттям, яке охоплює не лише державний, але й суспільний лад. Ключовими відмінностями конституційного ладу від державного є обов'язкова наявність конституції, визнання непорушності прав і свобод людини, народного суверенітету, поділу влади та наявність механізмів забезпечення демократичного функціонування держави. Державний лад, натомість, може існувати і без цих ознак, зокрема в недемократичних державах.

3. Аналіз наукових підходів до співвідношення конституційного та суспільного ладу виявив чітку еволюцію правових поглядів від ідеологізованого радянського розуміння суспільного ладу до сучасного трактування конституційного ладу як юридичної категорії. Радянська юридична наука розглядала суспільний лад переважно крізь призму соціалістичної ідеології, тоді

як сучасні дослідники (В. Погорілко, А. Колодій, В. Копейчиков та інші) пропонують більш системний підхід, наголошуючи на правовому характері, структурованості та багаторівневості суспільного ладу. Як бачимо, простежується чітка тенденція відходу від абсолютизації ролі конституції як інструменту неправового впливу до визнання її як засобу регулювання найважливіших суспільних відносин.

Сучасна конституційно-правова доктрина проводить чітке розмежування між поняттями «конституційний лад» та «суспільний лад», визначаючи конституційний лад як частину суспільного ладу, що отримала конституційне закріплення та захист. При цьому важливою передумовою формування конституційного ладу визнається не просто формальне конституційне оформлення державно-суспільних відносин, а визнання державою правових обмежень своєї влади та народного суверенітету. Водночас існують наукові дискусії щодо доцільності використання терміну «конституційний лад», адже він може суперечити концепції громадянського суспільства, яке за своєю природою має бути вільним від надмірного державного регулювання.

4. Поняття «конституційний лад» разом із «конституціоналізмом» є фундаментальними елементами, які формують основу конституційної теорії та практики. При цьому, серед усіх термінів конституційного права воно має найширше значення та найвищий рівень узагальнення, сфера його дослідження охоплює весь спектр питань, які вивчає конституційне право. Саме тому науковці-правники визначають «конституційний лад» як базову об'єднувальну та всеохоплюючу категорію в науці конституційного права. Конституціоналізм розглядається більшістю авторів не як просто сукупність правил, а як цілісний режим функціонування державної влади з ціннісним підґрунтям, що має історичну тяглість, спирається на правонаступність та західну правову традицію. Показово, що сучасні дослідники виходять за межі формально-юридичного розуміння конституціоналізму, акцентуючи увагу на його багатокomпонентній

структурі, що включає інституційні, аксіологічні та нормативні елементи, а також на необхідності практичної реалізації цих компонентів у суспільстві.

Щодо співвідношення понять «конституційний лад» та «конституціоналізм», можемо говорити про їх тісний взаємозв'язок, проте з чітким розмежуванням. Конституційний лад виступає складовою частиною конституціоналізму як більш широкого поняття і відображає конкретний устрій держави та суспільства, перетворюючи теоретичну модель в політичну та правову реальність. Таким чином, конституційний лад можна розглядати як практичне втілення принципів і засад конституціоналізму в конкретній державі.

5. Хоча терміни «засади» та «основи» конституційного ладу є близькими за значенням, у сучасному конституційному праві України перевагу доцільно надавати терміну «засади». Він більш точно відображає сутність та багатоаспектність досліджуваного явища, має глибоке національне коріння, відповідає вже сформованій термінологічній традиції в Конституції України та сучасних законодавчих актах, а також узгоджується з тенденціями розвитку міжнародної правової термінології. Використання цього терміну сприятиме розвитку національної правової доктрини та підкреслюватиме не лише формально-юридичний, але й ціннісний, ідеологічний аспект конституційного ладу як фундаментальної категорії конституційного права.

6. Співвідношення категорій «конституційний лад», «економічний порядок» та «економічна система» має ієрархічний характер, при якому кожна наступна категорія конкретизує та розвиває положення попередньої на більш прикладному рівні. Так, зокрема, конституційний лад виступає як найбільш загальна категорія, що визначає фундаментальні принципи організації суспільства, включаючи його економічну складову, саме він встановлює правові засади економічної діяльності, закріплює форми власності, принципи свободи підприємництва, роль держави в економіці, гарантії економічних прав та свобод і т.д. В свою чергу, економічний порядок конкретизує конституційні принципи

через систему інститутів, правил та механізмів, що регулюють економічну діяльність, він трансформує загальні конституційні норми в конкретні інституційні рамки для функціонування економіки, встановлюючи правила конкуренції, механізми захисту прав власності, системи регулювання різних сфер економічної діяльності. І, нарешті, економічна система є практичним втіленням цих принципів та правил у реальних економічних процесах та відносинах, вона показує, як конституційні норми та інституційні механізми реалізуються в конкретних формах економічної діяльності, структурі виробництва, механізмах розподілу ресурсів, моделях економічної поведінки суб'єктів.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНА КОНСТИТУЦІЯ ДЕРЖАВИ

2.1 Трансформація конституційних норм у сфері економічних відносин

Конституція як основний закон держави відіграє фундаментальну роль у регулюванні всіх сфер суспільного життя, особливо в контексті економічних відносин. Історія розвитку конституціоналізму демонструє, що зміни в економічній системі держави неминуче призводять до трансформації конституційних норм, які мають відповідати новим викликам та потребам суспільства.

Існує тісний взаємозв'язок, вірно відзначає В.Кампо, між фундаментальними конституційними цінностями (захист людської гідності та прав, верховенство права, конституційна демократія) та ринковою економікою, яка відображає рівень практичного застосування цих цінностей. Чим ефективніше впроваджуються ці цінності в суспільно-правовому житті, тим кращих економічних результатів досягає будь-яка демократична держава. Це твердження стосується й України, яка, хоч і повільно, але все ж таки розпочала процес імплементації фундаментальних конституційних цінностей [61].

Економічні відносини, будучи базисом суспільного устрою, вимагають особливої уваги при конституційному регулюванні. Сучасні конституції повинні забезпечувати баланс між державним регулюванням економіки та свободою підприємницької діяльності, гарантувати право власності та створювати умови для чесної конкуренції. Трансформація конституційних норм у цій сфері відображає зміну парадигми економічного розвитку та адаптацію правової системи до глобальних економічних процесів.

У контексті сучасних викликів, пов'язаних з цифровізацією економіки, глобалізацією ринків та появою нових форм економічних відносин, конституційна трансформація набуває особливого значення. Вона має

забезпечити правову основу для інноваційного розвитку економіки, захисту національних економічних інтересів та інтеграції держави у світове економічне співтовариство, одночасно зберігаючи соціальну спрямованість економічної політики та захист прав громадян.

2.1.1. Конституційні норми та економічний розвиток суспільства та держави

Поява конституціоналізму як політико-правового явища та теоретичної концепції безпосередньо пов'язана з формуванням та закріпленням конституції у її сучасному розумінні. Варто зазначити, що хоча конституціоналізм нерозривно пов'язаний з основним законом держави, сам факт існування конституції не гарантує автоматичного становлення певної моделі конституціоналізму, проте можливість обговорення конституціоналізму виникає лише за умови наявності конституції як такої, розглядаючи це поняття в його широкому значенні. За влучним визначенням В. Шаповала, фундаментальну сутність конституціоналізму можна представити через взаємодію двох елементів: конституційно-правових норм та практики їх впровадження в життя [166, с. 135]. Саме тому, пише П. Стецюк, викликає певні сумніви вживання в наукових працях, включаючи монографічні дослідження, таких термінів як «античний», «середньовічний», «тоталітарний» або «радянський конституціоналізм», адже в зазначені історичні періоди конституція в її сучасному розумінні ще не існувала як правове явище. Водночас, на думку вченого, важливо підкреслити, що саме протягом цих історичних епох формувалися та розвивалися фундаментальні засади, які згодом стали підґрунтям для становлення конституціоналізму як такого [149, с. 98].

Можна розглядати Конституцію як базову архітектурну структуру, на якій ґрунтується практично вся законодавча система держави [159, с. 211]. Будучи основним законом держави, Конституція окреслює структуру та специфіку чинного законодавства, регламентує законотворчий процес, визначаючи повноваження різних органів щодо прийняття нормативних актів, їхню ієрархію, найменування та юридичну силу, а також встановлює процедурні аспекти законодавчої діяльності. При цьому, правові рамки, визначені Конституцією, окреслюють можливі шляхи еволюції законодавчої системи, гарантуючи при цьому її цілісність та узгодженість всіх елементів. С. Шевчук порівнює конституційні норми з «порожніми посудинами», підкреслюючи їх відкритий характер та необхідність змістовного тлумачення для практичного застосування [168, с. 7]. Запровадження нової конституції зазвичай призводить до суттєвого оновлення та реформування діючого законодавства в державі. Цей процес характерний і для України, хоча, за спостереженням В. Опришка, існуюча система законодавства все ще не повністю відповідає правовим рамкам, встановленим Конституцією України [109, с. 118].

За твердженням В. Кампо, фундаментальні конституційні цінності мають не лише суспільно-правовий аспект, а й матеріальний вимір, що реалізується через ринкову економіку. Як можна кількісно оцінити конституційну демократію в умовах ринкової економіки? - пише вчений Для цього необхідно проаналізувати результати національних виборів, випадки відставки уряду та розпуску парламенту, проведені референдуми, рішення верховних і конституційних судів та інші механізми конституційної демократії у взаємозв'язку з показниками ВВП. Важливо враховувати й зворотний вплив - економічні показники можуть безпосередньо впливати на ці механізми. Наприклад, економічний спад може спричинити відставку уряду або навіть розпуск парламенту [61].

Головне призначення установчої функції конституції, відзначає І. Пустовалова, полягає у первинному правовому закріпленні ключових соціально -

економічних та політичних інституцій суспільства. При цьому, установчі норми визначають державний устрій, впроваджують демократичні інститути та політико-управлінські структури, а також окреслюють систему та повноваження державних органів. Сутність установчої функції конституції розкривається через її здатність формувати та визначати напрямок розвитку фундаментальних інститутів держави і суспільства. Основний закон містить найважливіші установчі правові норми, які слугують базисом для подальшого правового регулювання. На думку вченої важливо підкреслити, що установчий характер притаманний не лише окремим конституційним нормам, але й конституції в цілому. Вона виступає основоположним документом, що визначає засади функціонування держави та суспільства, формування законодавства, а також діяльності політичних та корпоративних інституцій країни [124, с. 64].

Слід визнати: в Україні існує об'єктивний взаємозв'язок між конституційною демократією та ринковою економікою, який не можна залишати поза увагою (в подальшому ми більш детально розглянемо питання співвідношення демократії та ринкової економіки – С.К.). В іншому випадку суспільство зазнаватиме соціально-економічних втрат, а політичні діячі стикатимуться з народною недовірою чи політичним забуттям. Очевидно, що високопосадовці, які порушують принципи конституційної демократії та ринкової економіки, мають нести як політичну, так і юридичну відповідальність [61]. Отже, як бачимо, поняття конституції неможливо розкрити повною мірою без з'ясування питання про її не тільки юридичну, а й економічну природу.

Насамперед відзначимо, економічна система складається з комплексу інститутів, цілей, взаємовідносин, бізнес-структур та різноманітних формальних і неформальних механізмів, які невіддільні від людського фактору. Водночас людське існування та самореалізація неможливі без залучення до економічних процесів суспільства, культурні особливості народу - його цінності, традиції, соціальні зв'язки - визначають структуру економічної системи, її цільові

орієнтири та методи досягнення поставлених завдань. Разом з тим, економічна активність людей породжує їхню залежність від економічних інститутів та показників, а культурні патерни суспільства трансформуються під впливом соціально-економічних змін та цілей, як матеріальних, так і нематеріальних, що просуваються економічною системою [124, с. 65].

В останні десятиліття дослідження впливу конституційних норм на економічний розвиток суспільства та держави привертає значну увагу не лише правознавців, але й економістів. Так, наприклад, вчений О.Лощихін відзначає, що попри певну фрагментарність досліджень конституційно-правового регулювання економічних відносин, юридична наука напрацювала вагомі теоретичні положення та висновки. Проте, дискусійним серед науковців-правників та фахівців законодавчої сфери залишається питання щодо обсягу та змісту економічних відносин, які потребують конституційного закріплення [95, с. 242]. Незалежно від розбіжностей у наукових підходах до цього питання, варта уваги з думка І.Пустовалової про те, що правові положення конституцій демонструють широкі можливості для юридичного регулювання економічних відносин, створення правового підґрунтя для господарської діяльності та забезпечення економічної стабільності [124, с. 66].

Як бачимо, дослідження причин посиленої уваги до економічних функцій у сучасних конституціях становить значний науковий інтерес. За твердженням К. Бабенко, історично важливим етапом стала межа ХІХ-ХХ століть, коли відбулася суттєва трансформація державної ролі в економічному регулюванні. До цього періоду, відзначає вчений, панувала концепція «держави нічного сторожа», що базувалася на принципах абсолютного лібералізму. Однак економічні кризи спонукали до переосмислення державних функцій та ролі в економічній сфері, як наслідок, сформувалася нова модель конституційного регулювання економічних відносин, де держава постає активним учасником не лише як арбітр, але й як гарант соціального захисту. Ця трансформація знайшла своє відображення в

сучасних конституціях через запровадження спеціальних норм, які встановлюють певні обмеження права власності - фундаментального принципу економічних відносин - саме такий підхід демонструє прагнення збалансувати приватні економічні інтереси із суспільними потребами [8].

Актуальність конституційного регулювання економічних питань набула особливої гостроти через нові економічні та безпекові виклики, що постали перед Україною, Європою та світом внаслідок широкомасштабного військового вторгнення РФ в Україну в лютому 2022 року, оскільки, в першу чергу, невідкладного опрацювання потребують питання комплексного повоєнного відновлення та розвитку української держави [124, с. 68]. О.Батанов справедливо наголошує на необхідності всебічного інституційного та функціонального відновлення країни, це включає відбудову різноманітних інфраструктурних об'єктів: транспортних мереж, медичних закладів, соціальних установ, комунальних підприємств, виробничих потужностей, житлового фонду, енергетичного сектору, систем зв'язку та військово-промислового комплексу. Також першочерговими завданнями є модернізація економіки, боротьба з безробіттям, соціальний захист вразливих верств населення, особливо постраждалих від війни, та збереження культурної спадщини [14, с. 140]. Крім того, стверджує Р. Бедрій, пріоритетного значення набуває розробка стратегічних реформ для воєнного та післявоєнного періодів: особливу увагу слід приділити посиленню конституційних механізмів регулювання процесів економічного відродження держави, що потребує ґрунтовного опрацювання та впровадження відповідних конституційних ініціатив [17, с. 69].

Верховенство конституції, як вдало стверджує М. Савчин, потребує комплексного забезпечення через систему інституційних та процедурних гарантій, які у своїй єдності розкривають сутність основного закону, ці гарантії встановлюють якісні стандарти для законодавчої бази, адміністративної практики та судочинства. При цьому, природа конституції та конституційного порядку

визначається взаємодією статичних та динамічних елементів конституційної матерії, суттєвий вплив на формування конституційної сутності має соціальне середовище, оскільки реальні конституційні правовідносини формуються під впливом особливостей певного суспільства та цивілізаційного контексту. Крім того, на думку вченого, характер конституції також обумовлюється правовою традицією, що базується на парадигмі конституціоналізму, включаючи конституційну свідомість, культуру, національні особливості управління та систему суспільних цінностей. Різноманітність підходів до визначення природи конституції зумовлена специфікою поєднання цих елементів у процесі конституційного творення та розбудови конституційного порядку [138, с. 256].

Змістовне наповнення конституції, на думку Д.Белова, розкривається через декілька ключових аспектів. По-перше, вона відображає досягнутий у суспільстві консенсус щодо фундаментальних цінностей, які потребують правового захисту. По-друге, конституція визначає механізми реалізації демократичних процедур та форми громадського контролю за діяльністю публічної влади. По-третє, вона забезпечує легітимність здійснення владних повноважень. По-четверте, встановлює допустимі межі державного втручання у приватну сферу особи. По-п'яте, закріплює правові засади міжнародної співпраці держави. Таким чином, конституція за своєю сутністю представляє особливий тип соціального устрою, який базується на визначенні легітимних меж здійснення влади для досягнення суспільного блага через збалансування публічних та приватних інтересів [20, с. 342].

Отже, цілком вірним є твердження Р.Бедрія про те, що в умовах збройного конфлікту з росією надзвичайно актуалізувалася необхідність конституційно-правових механізмів забезпечення стійкості конституційного устрою України.... напрямки та зміст конституційно-правового регулювання суттєво залежать від стану економічної та фінансової систем і рівня фінансово-економічного потенціалу держави. Особливої ваги набуває взаємозв'язок державних інститутів,

правової системи, економіки та фінансового сектору в контексті майбутнього післявоєнного відновлення країни [17, с. 70].

Особливу увагу, вказує Д. Задихайло, привертає той факт, що на конституційне регулювання суттєво впливають домінуючі економічні доктрини, які свідомо чи несвідомо формують підходи до вирішення важливих суспільних питань. Загальновідомою, на думку вченого, є еволюційна зміна провідних економічних концепцій у практиці державного управління розвинених країн: від консервативних підходів до ліберальних, далі до неоліберальних і згодом до неоконсервативних. Саме тому, автор відзначає, що в надзвичайних умовах функціонування держав та національних економік впровадження цих доктринальних концепцій тимчасово призупинялося для застосування мобілізаційних економічних стратегій. Після виконання своїх завдань ці стратегії дозволяли повернутися до еволюційного розвитку доктринальних підходів. У цьому контексті науковий інтерес становить аналіз взаємозв'язку між панівною в суспільстві та політичній еліті економічною доктриною і чинною конституційною доктриною [57, с. 26].

В контексті предмету нашого дослідження, відзначимо, за умови справжньої стабільності конституції, найбільш імовірним та оптимальним шляхом її розвитку стає належна реалізація її положень у поточному законодавстві та правозастосовній практиці, що не призводить до порушень основного закону. Натомість, коли незмінність конституції підтримується штучно вищими органами влади, така стабільність має лише формальний характер¹. Якщо стабільність конституції перетворюється на перешкоду для суспільного прогресу, а певні її норми демонструють нежиттєздатність, неминуче виникне потреба у

¹ Так, наприклад, Президент України Л. Кучма (19 липня 1994 - 23 січня 2005), керуючи країною за президентсько-парламентської форми правління, намагався підтримувати рівновагу між конституційною демократією та ринковою економікою через механізм відставки уряду. Протягом свого десятирічного керівництва він сім разів змінював уряди, таким чином забезпечуючи природний для конституційної системи баланс між законодавчою та виконавчою гілками влади, а головне — між конституційною демократією та ринковою економікою. Це дозволило досягти економічної стабілізації та зростання, проте недостатня увага до принципів конституційної демократії врешті призвела до кризи 2004 року та Помаранчевої революції [61].

внесенні конституційних змін або навіть повному перегляді основного закону [1, с. 4].

Можна констатувати, що конституційна практика, яка динамічно розвивається від моменту ухвалення Конституції України 1996 року, демонструє можливість трансформації конституційних норм без формальних змін тексту Основного закону. Фактично відбувається своєрідне «перетворення» Конституції України, що передбачає суттєві зміни у тлумаченні та застосуванні чинних конституційних положень. Таке «перетворення» фактично виступає дієвою альтернативою до формальних текстуальних модифікацій чинної Конституції, якими є внесення змін, доповнень або її повний перегляд [23, с. 13].

При цьому, серед об'єктивних факторів, що зумовлюють трансформацію Конституції України, слід відзначити: поступову системну реконструкцію суспільних відносин соціалістичного типу, які раніше домінували в різних сферах життєдіяльності суспільства та держави; динамічність і нестабільність соціальних зв'язків; формування внутрішньо узгодженого та ефективного механізму публічної влади як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях; складний і неоднозначний процес пошуку оптимального балансу між інтересами особистості, суспільства та держави; подальше реформування економічної системи.

Отже, цілком поділяємо думку про те, що впровадження новітньої концепції українського конституціоналізму, на нашу думку, нерозривно пов'язане з проведенням конституційно-правової реформи в Україні. Сучасний процес конституційного реформування в нашій державі характеризується комплексністю, багатоаспектністю, певною суперечливістю та очевидною незавершеністю. Це зумовило необхідність поетапного аналізу цього процесу та визначення його ключових напрямків. Виявлений взаємозв'язок між конституційними змінами та процесами в економічній сфері життєдіяльності

суспільства підкреслює історичну значущість та доленосний характер даної реформи для майбутнього України [14, с. 18].

Таким чином, як бачимо, трансформація конституції є складним, багатоаспектним процесом, що відбувається як через формальні зміни тексту Основного закону, так і через його «перетворення» - суттєві зміни в тлумаченні та застосуванні конституційних норм без текстуальних модифікацій. Особливої актуальності це питання набуває в контексті конституційно-правового регулювання економічних відносин, яке зазнало суттєвої еволюції від ліберальної моделі «держави нічного сторожа» до концепції активної участі держави в економічних процесах. В умовах збройної агресії росії проти України та наступного повоєнного відновлення саме конституційне забезпечення стабільності економічної системи стає життєво важливим фактором для збереження конституційного ладу та національної безпеки в цілому.

При цьому, основним завданням трансформації конституційних норм у сфері економічних відносин має стати створення ефективного правового механізму економічного відродження держави. Це, як мінімум, передбачає, по-перше, встановлення оптимального балансу між державним регулюванням економіки та свободою підприємницької діяльності; по-друге, конституційне забезпечення інвестиційної привабливості та економічної безпеки країни; по-третє, формування конституційно-правових засад для розбудови інфраструктурних об'єктів та модернізації економіки; по-четверте, створення правових гарантій соціального захисту вразливих верств населення, особливо постраждалих від війни. Взаємозв'язок між конституційними змінами та процесами в економічній сфері життєдіяльності суспільства підкреслює історичну значущість та доленосний характер конституційної реформи для майбутнього України.

2.1.2. Конституційно-правова реформа та економічна реформа в державі: питання співвідношення.

У сьогоднішньому світі практично неможливо віднайти державу без конституції як основи державного устрою. Наявність конституційного акта (або кількох актів конституційного характеру), незалежно від їхньої форми та змісту, проголошує правовий і демократичний принцип організації влади. Це пояснюється тим, що будь-яка конституція окреслює правові основи державної влади та регулює її відносини з громадянами та громадянським суспільством — без цих рамок влада ризикує трансформуватися в деспотизм [1, с. 351].

Розвиток системи конституційного регулювання в сучасній Україні визначається не лише якістю конституційного законодавства (на чому, наприклад, наголошує О. Ющик, вказуючи на залежність функціонування права від якості законодавчого процесу), але й суб'єктивними факторами: сприйняттям конституційних цінностей, розумінням соціального призначення конституції та повагою до інститутів, встановлених конституційним правом України [174, с. 90]. Тому серед ключових питань науки конституційного права, на сьогодні, постає проблема утвердження конституціоналізму як фундаментальної цінності напрямків розвитку сучасної демократичної держави. Це не безпідставне розширення сфери конституційно-правових досліджень, про яке в свій час застерігав В. Тацій, а вивчення необхідних принципів, що на практиці визначають конституційний розвиток і процеси конституційного регулювання [153, с. 41]. Оскільки конституційне право неможливе без системи ідей та ідеалів конституціоналізму, що формують правосвідомість учасників конституційно-правових відносин, логічно досліджувати конституційне регулювання з урахуванням становлення правосвідомості, утвердження універсальних цінностей конституціоналізму та формування нового типу правової культури, зазначає К.Бабенко [9].

В контексті тематики нашого дослідження, відзначимо, на сьогодні має місце дискусія щодо доцільності виокремлення поняття «правова реформа». Деякі вважають, що існує лише «державна реформа в правовій сфері», заперечуючи самостійність правової реформи, і стверджують, що державна реформа одна, а лише її форми та шляхи реалізації різняться [165, р. 34]. Однак ця позиція викликає заперечення, оскільки державна реформа в правовій сфері життя суспільства фактично і є правовою реформою, саме через різноманітність видів (форм прояву) державної реформи та сфер її реалізації виділяються різні типи реформ: економічна, культурна, соціальна, національна, науково-технічна, фінансова, екологічна, правова (юридична) тощо. Тобто, хоча право дійсно оформлює та закріплює всі види державних реформ, правова реформа має власні особливості та зміст, визначаючи правовий розвиток країни. Той факт, що право використовується для оформлення інших видів реформ, не скасовує існування правової реформи як самостійного феномену з власним змістом і специфікою.

Конституції повинні еволюціонувати відповідно до вимог часу, відзначає А.Медвідь, щоб позбавлятися застарілих положень або таких, що не відповідають новим суспільним потребам, змінам у вимогах суспільства та еволюції концепцій прав людини. Життєздатна конституція часто оновлюється природним шляхом – через нові політичні угоди та судові тлумачення. Однак виникає також необхідність у формальних конституційних поправках, які офіційно змінюють текст конституції. Положення щодо внесення змін до конституції, які визначають умови та процедури таких офіційних поправок, є майже універсальною характеристикою сучасних конституційних актів [97, с. 143].

На нашу думку, головна цінність цього висновку полягає у встановленні взаємозв'язку між конституційними реформами та розвитком економічних процесів в державі. Так, зокрема, Л. Кленфілд (R.Kleinfeld), не знайшовши оптимальної чи близької до оптимальної моделі модернізації, доходить доволі несподіваного висновку: «спершу повинні здійснюватись ефективні економічні

перетворення, які формують ринковий механізм, що, своєю чергою, сприяє виникненню та розвитку громадянського суспільства. І лише після таких трансформацій доцільно розпочинати реформування політичної системи в цілому» [184, р. 23].

В той же час, на думку Р.Шарлета (R.Sharlet), теоретики радянського ладу свого часу вже обґрунтовували неможливість формування економічних відносин на основі суспільної (соціалістичної) власності в середовищі капіталістичного способу виробництва через їх антагоністичну природу щодо відносин власності (історія підтвердила справедливність цього твердження). Подібна закономірність спостерігається і при трансформації від радянської соціалістичної системи до пострадянських демократичних інститутів. Тоталітарна радянська система не могла забезпечити впровадження ринкової економіки, а породила лише тіньову економіку, яка й досі перешкоджає становленню цивілізованої моделі ринкових відносин, радянська система закономірно відторгала ринкові механізми, що цілком відповідає діалектичним законам розвитку. Як соціалістичні економічні відносини з монополією державної власності не могли зародитися в капіталістичній системі, так і ринкові відносини не могли бути інтегровані в радянську тоталітарну модель. Тому ідеї про можливість такої інтеграції видаються утопічними [198, р. 90]. Отже, як бачимо, історично всі перехідні періоди розпочиналися з руйнування владних інститутів, підготовленого економічними кризовими явищами. Сучасна конституційна реформа не є винятком, а лише підтверджує цю історичну закономірність.

Правова реформа, відзначає Л.Хаммергрєн (L. Hamnergren), за своїм масштабом та глибиною перевершує економічну реформу. Це, за твердженням вченої, пояснюється тим, що саме правова реформа створює фундамент для проведення основних економічних перетворень – у громадянському суспільстві неможливо здійснити економічні реформи без належного правового забезпечення [180, р. 29]. Тому ми не можемо підтримати поширену як у практичній діяльності,

так і в науковій літературі думку, що правова реформа спрямована лише на трансформацію діяльності органів державної влади. Безперечно, можна, наприклад, розглядати судову реформу як складову правової реформи, однак ця реформа є лише компонентом правової реформи, яка не обмежується перетвореннями у сфері діяльності судових, правоохоронних органів, а охоплює всі сфери життя громадянського суспільства.

Зауважимо, що ототожнення правової та державно-правової реформи підтримується й іншими українськими вченими, проте обсяг поняття істотно розширюється. Такі дослідники як В. Шакур і А. Колодій вказують, що під правовою реформою варто розуміти «всеохоплюючу та системну програму заходів, які спрямовані на створення й забезпечення ефективного функціонування правової системи». Названі вчені надалі говорять вже про державно-правову реформу, під якою розуміють соціально-системну діяльність, спрямовану на реформування процесів правоутворення, правореалізації та охорони права. Насамкінець ці ж дослідники вказують, що «навіть на рівні здорового глузду зрозуміло, що ця реформа має містити реформування державно- і недержавно-правових інститутів, систему і структуру права і законодавства, процес його виникнення, дії і охорони, суспільну оцінку і відношення до нього». Отже ними віднесено до об'єкту правової (чи державно-правової) реформи вже не лише «умови функціонування державного апарату», а фактично всі компоненти правової системи [165, с. 124].

Водночас варто зазначити, що в сучасному контексті значення правової реформи є значно ширшим і комплекснішим, ніж вважалось раніше. Передусім, правова реформа виступає розумною, дієвою та цивілізованою формою суспільного управління в період переходу до потужної правової держави з ринковою економікою та результативним законодавством. Вона є результатом раціонального правового мислення та фундаментальним елементом загального процесу реформування. Крім того, на сьогодні правова реформа вже існує як

феномен суспільно-політичного і правового життя та одночасно як важливий напрям наукових досліджень [141, с. 99].

За твердженням, С. Янішевського та О. Фісуна, на сучасному етапі цілком можливе «конституціональне перезавантаження» та «інституціональна перебудова» процесу державотворення на засадах ідей республіканізму, що має становити стратегічну мету держави. Ці концепції, за твердженням вчених, ґрунтуються на розумінні держави як «спільної справи» народу (на противагу неопатримоніалізму та «state capture» – «захопленню держави» великим бізнесом і бюрократією), потребують реалізації у трьох ключових вимірах: політичному, економічному та культурному. При цьому, саме економічний вимір республіканізму спрямований на формування суспільства рівноправних власників, а не підданих, та забезпечення зростання добробуту населення. Це включає заходи зі зменшення фіскального навантаження, спрощення регуляторних процедур для малого та середнього бізнесу, що має перетворити його представників на соціальну основу держави у формі середнього класу. Крім того, для великого бізнесу необхідні державні зусилля з відкриття нових закордонних ринків збуту, оптимізації податкової політики, встановлення прозорих правил для залучення іноземних інвестицій. Республіканська ідея, вважають науковці, в економічному аспекті також передбачає модернізацію провідних виробничих потужностей, розширення зовнішньоекономічних і торговельних зв'язків, нарощування експортного потенціалу (передусім встановлення міцних контактів з новими світовими «центрами економічного зростання»). Важливу роль відіграють державні заходи зі стимулювання інноваційної моделі розвитку та соціального інвестування [122, с. 35-36].

Найдемократичніші положення основ конституційного ладу, закріплені в Конституції України, стають фікцією, якщо вони не відповідають політико-правовим реаліям і не впроваджуються на практиці. Тому характер Основного Закону України не можна визначати лише його формальним змістом, будь-яка

оцінка Конституції України повинна ґрунтуватися також на тому, як її положення втілюються в суспільних відносинах. Саме рівень імплементації норм, що закріплюють основи конституційного ладу, у повсякденну діяльність державних органів, громадських об'єднань, посадових осіб і громадян є ключовим індикатором справжньої природи Конституції України. У цьому контексті можна стверджувати, що реалізація норм Конституції України є способом її фактичного існування та реального буття [73, с. 4].

Як влучно зазначає Е. Хейвуд (А.Неуwood), для більшості демократичних країн конституції традиційно сприймалися як «точні описи діючої системи» [181, р. 45]. Проте, кожна конституція неминуче містить певний прогностично-аксіологічний компонент, який дає можливість передбачити майбутній вектор державного розвитку та, відповідно, державної політики. Варто відзначити, що про прогностичну функцію Конституції безпосередньо говорить такий відомий український науковець, як Ю. Тодика [157]. В той же час, наразі йдеться навіть не стільки про одну з можливих функцій Конституції, скільки про те, що на її рівні закладаються фундаментальні цінності, які держава покликана забезпечувати.

Взявши за основу твердження є О. Бондаренко [35, с. 37], серед ключових принципів проведення економічної реформи можна виокремити:

– принцип законності, один із визначальних у процесі модернізації економіки, що передбачає відповідність економічних відносин чинному законодавству, гарантування економічних прав громадян, запобігання підміні законності політичною доцільністю та відповідальність за порушення законодавства;

– принцип верховенства права, згідно з яким органи державної влади виконують свої функції відповідно до законів, а процедури прийняття рішень для економічної модернізації чітко визначаються законодавчо;

– принцип юридичної рівності, що ґрунтується на рівності економічних прав і можливостей усіх суб'єктів господарювання, виключає надання

економічних привілеїв та передбачає взаємну відповідальність держави і бізнесу;
– принцип публічності, що зобов'язує органи державної влади діяти прозоро та в інтересах держави, а також проводити громадські обговорення стратегії економічної реформи;

– принцип об'єктивності, спрямований на неупереджений аналіз економічних процесів та врахування інтересів усіх економічних суб'єктів України; – принцип гласності, що забезпечує інформування суспільства про економічну діяльність державних органів, запобігає зловживанням та забезпечує відкритість економічного законодавчого процесу;

– принцип науковості економічної модернізації вимагає теоретичного обґрунтування економічних перетворень та розвиненої економічної науки;

– принцип наступності виражається в еволюційному характері економічної реформи, що триває десятиліттями і потребує подальшого розвитку;

– програмний принцип передбачає визначення перспектив розвитку економічних відносин та необхідність стратегічних програм;

– принцип інтенсивності включає встановлення конкретних термінів реалізації економічної реформи;

– принцип послідовності забезпечує чітку регламентацію етапів економічної реформи для її динамічності та ефективності;

– принцип субсидіарності полягає у децентралізації економічного управління для раціонального використання ресурсів;

– принцип гнучкості дозволяє адаптувати економічну політику держави до змін внутрішніх і зовнішніх умов;

– принцип легітимності важливий для запобігання скасуванню економічних реформ через процедурні порушення;

– принцип ефективності передбачає використання всіх інструментів для практичної реалізації економічної модернізації на користь держави.

Таким чином, економічну реформу доцільно розглядати як комплексний процес, що набуває цілісних системних характеристик внаслідок взаємодії соціально-політичних, правових та інших важливих суспільних процесів. При цьому, економічна реформа має відбуватися в парадигмі сучасного конституційного права. Безсумнівно, результати економічної реформи повинні відповідати загальновизнаним міжнародним нормам, принципам і вимогам міжнародно-правових документів у сфері економічних прав, а також враховувати рекомендації Венеційської комісії, Парламентської Асамблеї Ради Європи та сучасні тенденції конституційно-економічного розвитку.

Можна виділити кілька ключових тенденцій впливу економічної реформи на правову систему України. Так, перша з них пов'язана з необхідністю створення процесуальних механізмів гармонійного розвитку міжнародного й національного економічного законодавства, де основу становлять процеси глобалізації та гармонізації економічних відносин (див.наприклад, Т.Подорожна [111]). Друга тенденція спрямована на підвищення ролі конституційних норм для забезпечення єдності економічної системи (див.наприклад М. Савчин [137, с. 9]). Вона пов'язана з узгодженням чинного економічного законодавства з конституційними нормами та ліквідацією законодавчих колізій в економічній сфері. Третя тенденція полягає в досягненні єдності нормотворчої та правозастосовної практики в економічній сфері; Конституція виступає основою розвитку економічної системи і нормативним фундаментом економічного правопорядку, виконуючи ключову роль у регулюванні економічних відносин (див.наприклад О.Бориславська [36, с. 9]). Четверта тенденція – формування чіткої ієрархії чинного законодавства шляхом усунення прогалин та суперечностей нормативно-правового регулювання, при цьому саме Конституція України здійснює особливий вплив на структуру законодавства у сфері економіки, виступаючи як його складовою, так і основою функціонування й розвитку (див.наприклад Н. Пархоменко [111]). П'ята тенденція стосується розподілу повноважень у сфері

економіки між гілками влади, що забезпечує раціональну організацію системи управління економікою завдяки механізму стримувань і противаг; важливим аспектом економічної реформи є також розподіл економічних повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування, а також визначення контрольних функцій держави в економічній сфері (див.наприклад, Т.Карабін, Я.Лазур та ін.[123]).

Отже, на наш погляд, конституційно-правова та економічна реформи є взаємозалежними процесами, щодо співвідношення яких у науковому середовищі існують різні погляди: від необхідності першочергових економічних перетворень (Л. Кленфілд) до визнання пріоритетності правової реформи як фундаменту для економічних трансформацій (Л. Хамергрєн). Історичний досвід пострадянських держав свідчить, що економічні кризи часто стають каталізаторами конституційних змін, а успішність впровадження ринкових механізмів залежить від адекватності конституційно-правового регулювання.

Економічна реформа в сучасних умовах набуває системних характеристик через взаємодію з соціально-політичними та правовими процесами і повинна ґрунтуватися на принципах законності, верховенства права, юридичної рівності, публічності, науковості, послідовності, гнучкості та ефективності. Особливого значення набуває концепція «республіканізму» в економічному вимірі, що передбачає формування суспільства рівноправних власників, зменшення регуляторного тиску на бізнес, модернізацію виробництва та стимулювання інноваційного розвитку.

Процес конституціоналізації впливає на економічну систему України через п'ять ключових тенденцій: гармонізацію міжнародного й національного економічного законодавства; посилення ролі конституційних норм для забезпечення єдності економічної системи; досягнення єдності нормотворчої та правозастосовної практики; формування чіткої ієрархії економічного законодавства; оптимальний розподіл повноважень у сфері економіки між

різними гілками та рівнями влади. Ефективність обох реформ залежить від їх узгодженості, послідовності впровадження та відповідності міжнародним стандартам.

2.1.3. Сучасна демократія та ринкова економіка: питання взаємодії та взаємовпливу

В архітектурі сучасної державності демократія (конституційна демократія) та ринкова економіка виступають як фундаментальні елементи, що визначають характер суспільного розвитку. Демократія забезпечує правові гарантії захисту базових цінностей у сфері політичного устрою та прав людини, а ринкова економіка формує матеріальну основу суспільного добробуту та економічної свободи. Історичний досвід різних країн демонструє, що відсутність або неефективність одного з цих елементів неминуче призводить до дисбалансу в системі державного управління та суспільних відносин, породжуючи політичні, економічні або соціальні кризи.

Зазвичай, відзначає В. Кампо, українські науковці-конституціоналісти аналізують взаємодію між державними інституціями та ринковою економікою крізь призму конституційних основ економічної системи та конституційної економіки. У своїх дослідженнях вони переважно фіксують наявний стан юридично закріплених у Конституції України формальних інститутів конституційної демократії (виборчі системи, парламентаризм, президентство, виконавча влада, органи місцевого самоврядування тощо) та елементів ринкової економіки (різноманітні форми власності, економічні права громадян, підприємницька діяльність, фундаментальні принципи економічного устрою та інше) [61].

Правовий порядок як поняття теоретико-правової науки, що формується та еволюціонує в різних державах, не є результатом випадкових обставин, а зумовлюється комплексом факторів, дослідження яких необхідне для розуміння сутності цього багатогранного феномену. Як зауважує Я.Бариська, правопорядок існує в системі детермінант, що окреслюють цілісну картину людського буття, важливим елементом якого є правова організованість. Виступаючи вітальним компонентом цього буття, від якого залежить саме існування суспільства, правопорядок має тісні зв'язки не лише з правовими явищами, але й з тими, що впливають на всі сфери суспільного життя. Тому будь-які спроби комплексного осмислення правопорядку повинні спиратися на аналіз усіх ключових суспільних і правових детермінант, які здійснюють той чи інший вплив на функціонування правового порядку в соціумі [12].

В основі нашого розуміння лежить позиція, що система конституційних цінностей визначається загальними соціальними цінностями, характерними для національних правопорядків з їхніми взаємозалежними зв'язками, сутністю національної конституційної системи та конституційною моделлю джерел конституційного права. До таких інституційних цінностей конституційної системи, які активують конституційні цінності-універсалії М.Савчин відносить: людську гідність, свободу, рівність, справедливість, субсидіарність, толерантність, між якими існують взаємопов'язані відносини – зокрема, демократію та легітимність публічної влади. Демократія, за твердженням вченого, передбачає підтримку в суспільстві рівноваги між інтересами більшості та меншості, що випливає з принципу рівності, завдяки чому інтереси меншості знаходять своє вираження в гарантіях захисту прав людини. Люди наділені однаковою здатністю до самовизначення або до раціональних дій і планування власного життя. Відповідно, встановлюються демократичні механізми формування органів публічної влади та системи громадського контролю за її функціонуванням [136].

Власне кажучи, цілком можемо погодитися із твердженням Іссахарофф С. (S. Issacharoff), Карлана П. (P. Karlan) та Р.Пілдес (R.Pildes), про те, що демократія є комплексним процесом взаємодії між демократичними механізмами та державними органами. З точки зору ідеальної демократії, стверджують вчені, виборчий процес повинен функціонувати автономно від державних інституцій, створюючи простір для вільних дискусій, обміну думками, колективних обговорень і формування політичних вподобань громадян без державного втручання чи обмежень. Рівень свободи критики чинного розподілу політичної влади вважається ключовим індикатором демократичності системи. Проте на думку науковців, уявлення про повну автономність виборчого процесу є дещо ідеалістичним, фундаментом демократичного порядку залишається процес колективного прийняття рішень, який має відбуватися в рамках встановлених законів, правил та інституцій. Наявна демократична політика неминуче формується інституційними рамками та правовими структурами, демократія може існувати в різноманітних формах, як і існує багато різних інституційних втілень демократичної політики [183, р. 33].

Конституція України встановлює демократію як основоположний принцип організації державної влади (стаття 1) та невід'ємний елемент народного суверенітету (стаття 5). Це конституційне закріплення принципу демократії, як відзначає М.Савчин, визначає правові механізми легітимації влади, надаючи громадянам право участі у всеукраїнських і місцевих референдумах, а також право вільно обирати та бути обраними (стаття 38). Конституційна державність виступає гарантією цих прав. Розуміння демократії, на думку дослідника, не може бути абстрактним – його необхідно розглядати у контексті конкретного стану суспільства, з урахуванням його структури, системи взаємовідносин та історичних обставин. Саме за таких умов формується конституційне правління, що справді ґрунтується на волевиявленні народу [136].

За сім десятиліть сформувався загальноєвропейський консенсус щодо розуміння демократії, який ґрунтується на концепції активної участі усього громадянства в політичних процесах. При цьому існує суттєва умова: принцип правління більшості, як формальний механізм прийняття рішень, підпорядковується вищій вимозі — більшість має визнавати та шанувати рівноцінність кожного громадянина [181, р. 122].

В той же час, відзначає Я.Бариська, рівень економічного розвитку держави є важливим чинником, що впливає на правопорядок, демонструючи історичну закономірність: економічний прогрес у різних країнах зазвичай супроводжується зміцненням парламентаризму, самообмеженням державної влади та посиленням конституціоналізму в цілому, натомість, у країнах з нижчим рівнем економічного розвитку абсолютистські форми правління зберігалися довше. Сьогодні конституціоналізм з його принципами поділу влади та парламентаризму є фундаментальною характеристикою правопорядку всіх економічно розвинених держав. Однак, аналізуючи економічні фактори впливу на правопорядок, недостатньо лише зазначити, що приватна власність становить економічну основу правопорядку, а ринкова економіка забезпечує його вдосконалення. Простий зв'язок між станом правопорядку та формами власності чи моделями економіки не є продуктивним підходом. Для досягнення більш значущих результатів необхідно розглядати конкретні соціально-економічні фактори: ступінь відкритості економіки, рівень довіри та соціального капіталу, диференціацію доходів населення, індекс людського розвитку, показники соціальної мобільності тощо. Детальний аналіз окремих аспектів економічного фактора дозволяє об'єктивно оцінити та отримати цілісне уявлення про вплив економіки на правопорядок [12].

В основі демократичної економіки міститься усвідомлення економіки як соціального конструкту. Так, зокрема, якщо космос, природа і людство є витвором Творця, то економічні, політичні та культурні системи створені самими

людьми. Це передбачає, що дані сфери функціонують не за непорушними законами, а відповідно до правил і традицій, встановлених людьми в процесі суспільного розвитку. При цьому, домінуюча економічна теорія проводить паралель між демократією та ринком. Прихильники цього підходу часто зображають ринок як своєрідний «механізм голосування», де споживачі «голосують» своїми грошима за певні товари та послуги, подібно до того, як громадяни підтримують обраних кандидатів під час демократичних виборів. Проте, незважаючи на позірну привабливість такого порівняння, ряд вчених стверджують, що воно становить серйозну загрозу для справжньої демократії [172].

Економіка, відзначає С.Блавацький, виступає базисом, що забезпечує стабільність і прогрес у всіх сферах, економічне зростання створює необхідні умови для розвитку культурної сфери, освітньої галузі, системи охорони здоров'я та поступової демократизації суспільних відносин. Протягом людської історії демократичність суспільних трансформацій традиційно оцінювалась через призму змін в економічному плануванні та організаційних моделях економічного устрою [31].

Можна обґрунтовано визначити ринкову економіку як демократичний за своєю сутністю механізм, який, подібно до демократичної політичної системи, відображає волевиявлення більшості, водночас враховуючи інтереси меншості, цей процес функціонує через баланс попиту й пропозиції, аналіз ринку, опитування громадської думки, діяльність фокус-груп, роботу торговельних мереж та спеціалізованих магазинів. У певному сенсі ринок демонструє вищий рівень демократичності порівняно з формальними інститутами демократії — виборчою системою, представницькими органами, судовою системою, не кажучи вже про виконавчу гілку влади. При цьому, ідеальна ринкова модель постійно діє в інтересах суспільства, одночасно захищаючи себе від обмежень, ієрархічних структур, примусу та домінування окремих гравців [31]. Ринок як структура, що

ґрунтується на чітких правилах, праві власності, договірних відносинах та індивідуальній ініціативі, забезпечує вищий рівень справедливості та створює запобіжники проти державного свавілля й неконтрольованого використання влади державними та іншими інституціями [177, р. 34].

«Ринкова теорія» демократії залишається однією з найпопулярніших концепцій, оскільки вона базується на ідеї постійної конкуренції між політичними силами за владу та владні повноваження. Цікаво, що найчіткіше цю теорію сформулював ще у 1942 році Й.Шумпетер у роботі «Капіталізм, соціалізм, демократія», де він пояснює політичний процес як конкуренцію між різними групами, подібно до економічної сфери. За його баченням, політика – це ринок людей та ідей, що постійно змагаються між собою [197, р. 34].

Відомий політолог К. Поппер стверджував, що люди завжди обирають між диктатурою і демократією, причому цей вибір здійснюється не через переваги демократії, а через усвідомлення недоліків диктатури [192, р. 41]. Це, на наш погляд, цілком підтверджує нечіткість та розмитість поняття «демократія» (що, наразі, не є предметом нашого дослідження – С.К.). В той же час, в наукових працях можна зустріти такі концепції як вертикальна демократія (Д. Сарторі [196]), інтегральна технодемократія (М. Бунге [176]), інформаційна демократія (М. Рокар [194]) та інші.

Сучасна демократія, відзначає вітчизняний вчений Ю.Панченко, є наслідком раціонального та критичного опрацювання історичної спадщини різних епох розвитку, що дозволило зберегти найважливіші демократичні принципи і цінності, включаючи принцип більшості, свободи та рівності. При цьому, ключовим механізмом забезпечення економічної рівності можливостей виступає ринкова економіка. За своєю природою демократична держава має забезпечувати функціонування ринкових відносин, які передбачають не лише рівноправність різноманітних форм власності (приватної, акціонерної, державної тощо), але й конкуренцію в її різноманітних проявах [110, с. 20].

Таким чином, на наш погляд, демократія (конституційна демократія) та ринкова економіка є взаємозалежними фундаментальними елементами сучасної державності, що забезпечують суспільний розвиток. Історичний досвід переконливо демонструє, що відсутність або неефективність одного з цих компонентів призводить до дисбалансу в системі державного управління та суспільних відносин. При цьому демократія розглядається як складний процес взаємодії між демократичними механізмами та державними органами, що функціонує в рамках встановлених законів та інституцій, де принцип правління більшості підпорядковується вищій вимозі – визнанню рівноцінності кожного громадянина.

Ринкова економіка може розглядатись як демократичний за своєю сутністю механізм, який відображає волевиявлення більшості, враховуючи інтереси меншості через баланс попиту й пропозиції. У певному сенсі ринок демонструє вищий рівень демократичності порівняно з формальними інститутами демократії, оскільки ґрунтується на чітких правилах, праві власності, договірних відносинах та індивідуальній ініціативі, що забезпечує вищий рівень справедливості та створює запобіжники проти державного свавілля й неконтрольованого використання влади.

Економічний розвиток держави є важливим чинником, що впливає на правопорядок, демонструючи історичну закономірність: економічний прогрес зазвичай супроводжується зміцненням парламентаризму, самообмеженням державної влади та посиленням конституціоналізму. Для об'єктивної оцінки впливу економіки на правопорядок необхідно аналізувати конкретні соціально-економічні фактори: ступінь відкритості економіки, рівень довіри та соціального капіталу, диференціацію доходів населення, індекс людського розвитку, показники соціальної мобільності. Сучасна демократія, будучи результатом раціонального та критичного опрацювання історичної спадщини, зберігає найважливіші демократичні принципи і цінності, при цьому ключовим

механізмом забезпечення економічної рівності можливостей виступає саме ринкова економіка.

2.2 Економічна конституція: концептуальні підходи та перспективи впровадження в правовій системі України

Насамперед відзначимо, в умовах трансформаційних процесів, що відбуваються в українському суспільстві, особливої актуальності набуває питання вдосконалення конституційного регулювання економічних відносин, при цьому, серед інноваційних концепцій, що активно обговорюються в науковому середовищі, особливе місце займає ідея «економічної конституції» як інструменту закріплення основних економічних принципів у правовій системі України.

Поняття «економічна конституція», хоч і є відносно новим для української правової науки, вже знайшло своїх прихильників серед відомих науковців-правознавців. Воно розглядається як механізм закріплення чітко окреслених економічних вимог у тексті Основного закону, що має забезпечити ефективне функціонування національної економіки на засадах народовладдя, захисту вітчизняного виробника та соціальних гарантій громадян.

2.2.1 Теоретичні засади конституційної економіки в контексті сучасного державотворення

Основний закон держави – Конституція – є регулятором внутрішньої та зовнішньої політики як держави, так і суспільства, визначаючи ключові характеристики та фундаментальні концепції. Податкова система, бюджет, банківська система та інші економічні інститути первинно закріплені саме в Конституції України, а їхнє детальне правове регулювання здійснюється через спеціальні нормативно-правові акти. Економічний вимір пронизує весь текст Української Конституції, забезпечуючи її взаємодію з реальними економічними процесами та розвитком.

Конституція України 1996 року належить до четвертого покоління конституцій та втілила передові надбання світового конституціоналізму, відповідаючи міжнародним стандартам як у сфері організації державної влади, так і щодо забезпечення і гарантування основних прав та свобод громадян. Численні експертні оцінки, зокрема висновок Європейської комісії з конституційного права (Венеціанської комісії Ради Європи), підтверджують це. Чинній Конституції України притаманні дві тенденції: з одного боку, збереження спадкоємності в регулюванні багатьох сфер суспільного життя (найменування та чисельний склад вищого представницького органу, широкий спектр проголошених прав і свобод громадян, соціальна спрямованість держави, виключно прями вибори, широке використання референдумів тощо), а з іншого – значне оновлення нормативного змісту, що відображає революційні трансформації в українському суспільстві від початку 1990-х років [119].

Рівень економічної свободи, запроваджений у державі, відображає міру свободи усього населення та кожного громадянина зокрема. Цей показник формує сутність як суспільства, так і держави, саме тому конституції усіх держав без винятку торкаються економічних питань. Конституція може стимулювати економічний розвиток, створюючи сприятливі умови для розвитку торговельної та промислової сфер, проте вона також здатна гальмувати економічне зростання, якщо закріплені в ній норми не відповідають сучасним вимогам. Взаємозалежність між конституційними юридичними нормами та економічним зростанням держави, відзначає Р.Каменяш, можна простежити на прикладі багатьох країн. Важливо наголосити, на думку вченої, що конституції можуть не лише сприяти економічному поступу, а й стримувати його, зберігаючи незмінними застарілі або неефективні соціально-економічні форми та відносини [67, с. 4].

Взаємозв'язок економіки та конституційного права становить одне з найважливіших питань для сучасного економічного розвитку України.

Соціально-економічне становище країни прямо залежить від якості конституційно-правового регулювання, тоді як, з іншого боку, динамічний економічний розвиток може бути обмежений недосконалістю конституційних норм [68, с. 68]. Саме на зрізі двох понять «конституційного права» та «економіка» й виникає новий термін «конституційна економіка».

Конституційна економіка, як міждисциплінарний напрям на перетині права та економічної теорії, досліджує принципи та механізми взаємодії економічних і правових процесів у державі. Особливу увагу в межах цієї галузі приділяють тому, як конституційні норми та правила впливають на прийняття економічних рішень, і навпаки – як економічні фактори можуть обмежувати або розширювати конституційні права громадян. В умовах сучасних викликів саме конституційна економіка стає ключовим інструментом для розуміння балансу між економічною ефективністю та захистом основоположних прав людини.

Відмітимо, виникнення конституційної економіки як окремої галузі знань відбулося порівняно нещодавно, ставши результатом органічного синтезу конституційно-правових принципів та економічної теорії. Формування цього наукового напрямку значною мірою завдячує фундаментальним дослідженням економістів західних країн, які заклали його методологічне підґрунтя. Водночас залучення правознавців до розвитку конституційної економіки є критично важливим для формування комплексного розуміння цієї дисципліни, оскільки дозволяє збагатити її правовим інструментарієм та забезпечити всебічний аналіз взаємодії конституційних норм та економічних процесів [68, с. 67].

Ізольований підхід до розуміння економічних та правових процесів створює суттєві перешкоди для професійного розвитку як юристів, так і економістів. Конституційна економіка, завдяки своїй міждисциплінарній природі, пропонує практичний інструментарій для подолання традиційного розриву між правовою та економічною сферами знань. Вона дає можливість правникам поглибити своє розуміння економічних механізмів, тоді як економістам допомагає освоїти

ключові аспекти правового регулювання, особливо в контексті конституційних норм та принципів. Варто наголосити, що викладання економічної теорії без врахування конституційно-правового контексту суттєво обмежує можливості для комплексного аналізу економічних явищ та процесів. Глибоке розуміння взаємозв'язку між конституційними нормами та економічною діяльністю є необхідною передумовою для формування повноцінного бачення сучасних економічних процесів та прийняття ефективних управлінських рішень [187, с. 11].

Виникнення конституційної економіки як окремого наукового напрямку було зумовлене необхідністю глибшого розуміння впливу конституційного регулювання на процес прийняття економічних рішень. Ця дисципліна охоплює широке коло досліджень, зосереджуючись на тому, як конституційні норми, інституційні механізми та політичні рішення формують економічне середовище та впливають на економічну поведінку суб'єктів. У центрі уваги перебувають правила та інститути, що лежать на перетині конституційного права та економічної теорії, створюючи унікальне поле для міждисциплінарного аналізу. Важливо відзначити, що конституційна економіка виходить за рамки простого економічного аналізу конституційного права. Її особливістю є здатність досліджувати та оцінювати альтернативні інституційно-правові механізми та їхній вплив на економічні процеси. Це дозволяє не лише аналізувати існуючі конституційні норми з економічної точки зору, але й розробляти рекомендації щодо їх удосконалення з урахуванням економічної ефективності та суспільного добробуту. Така багатовимірність аналізу робить конституційну економіку потужним інструментом для розуміння взаємозв'язку між правовими інститутами та економічним розвитком [175, р. 223–224].

Історичне походження терміну «конституційна економіка» пов'язане з ім'ям Р. МакКінзі, який вперше представив це поняття на конференції «Heritage foundation» у Вашингтоні 1982 року. Примітно, що додавання прикметника «конституційний» до економічної науки, хоч і здавалося випадковим, виявилось

надзвичайно влучним для позначення дослідницької програми, яка вже протягом трьох десятиліть розвивалася в рамках теорії суспільного вибору. Це термінологічне нововведення дозволило чітко окреслити межі нового наукового напрямку та привернути увагу до його специфіки. Незважаючи на те, що термін «конституційна економіка» отримав визнання як об'єктивне явище в науковому світі, він не повною мірою відображає всю глибину взаємозв'язку між економічною наукою та процесом формування фундаментальних правил суспільного устрою. Економічний підхід до аналізу базових принципів громадського порядку виявився значно ширшим і багатограннішим, ніж це могло бути відображено в самому терміні, демонструючи необхідність подальшого розвитку методологічного апарату цієї дисципліни [187, р. 122].

Концепція конституційної економіки, якщо розглядати її в широкій історичній перспективі, бере свій початок у класичній економічній думці, зокрема в працях А. Сміта. Його підхід до аналізу економічних явищ уже містив елементи того, що згодом розвинулося у конституційну економіку, поєднуючи економічний аналіз із розумінням інституційних рамок суспільства. Ця традиція знайшла своє сучасне втілення в роботах Дж. Б'юкенена з конституційної політичної економії, який розвинув системний підхід до вивчення взаємозв'язку між економічними та конституційними процесами. Особливістю цього наукового напрямку є його інтегративний характер, що проявляється у синтезі різних сфер знання - від економіки та права до філософії та соціології. Такий міждисциплінарний підхід нагадує традиційне розуміння «моральної філософії», яка історично охоплювала широкий спектр суспільних наук. У цьому контексті конституційна економіка постає як сучасний прояв давньої традиції комплексного аналізу суспільних явищ, де економічні процеси розглядаються невідривно від правових, соціальних та етичних аспектів суспільного життя [37, р. 9].

На думку О. Приходько, з твердженням про те, що засновником конституційної економіки, як окремого напрямку наукових досліджень, є саме

Дж. Б'юкенен, можна погодитись, зважаючи на той факт, що міждисциплінарний науковий журнал «Конституційна політична економіка» (Constitutional Political Economy) вже понад тридцять років, починаючи з 1990 року, видавався спочатку тричі на рік, а з 1996 року – щоквартально, що є свідченням сталості цього терміну [117, с.14].

Конституційне право, відзначає П. Добродумов, відіграє ключову роль у врегулюванні взаємодії між державою та економічною свободою, встановлюючи правові рамки для діяльності публічної влади в інтересах суспільства. Фундаментальний характер конституційно-правових норм, за твердженням вченого, проявляється в тому, що вони формують основу для решти правових норм, які регулюють економічні відносини. Особлива природа конституційного права полягає в його підвищеній нормативності та здатності слугувати загальнообов'язковим критерієм свободи для всіх суб'єктів у державно організованому суспільстві. Ця галузь права спроможна відображати узгоджену волю різних соціальних груп, а також встановлювати, підтримувати та захищати баланс різноманітних суспільних інтересів. Конституційна економіка зосереджується на таких основних дослідницьких напрямках: визначення конституційно-правових умов для ефективного економічного розвитку; дослідження економічного впливу на державу, включаючи механізми впливу економіки на трансформацію конституційних форм; вивчення взаємозв'язку між економічними та конституційними кризами; аналіз впливу економічної глобалізації на конституційні процеси в різних країнах світу [51, с. 20].

Конституціональна економічна теорія у широкому розумінні виступає засобом, через який до подекуди надмірно ізольованої соціальної науки повертається розуміння важливості інституційних чинників. У вузькому сенсі ця теорія, разом із суміжними і взаємодоповнюючими дослідницькими напрямками, інтегрує політичний вимір в економічну науку, відновлюючи той зв'язок, який був

втрачений протягом періоду, коли економічна теорія прагнула функціонувати як повністю автономна дисципліна [115, с. 115].

В контексті правової науки та юридичної практики поширеним є наступне трактування: «Конституційна економіка – науковий напрям, що вивчає принципи оптимального поєднання економічної доцільності з досягнутим рівнем конституційного розвитку, відображеним у нормах конституційного права, що регламентують економічну й політичну діяльність у державі» [51, с. 4].

Концепція «економічної конституції» та ідея «конституціоналізації соціально-економічного розвитку державності» є тісно взаємопов'язаними з поняттям конституційної економіки, що широко висвітлюється в зарубіжній науковій літературі з економічного права. Ці теоретичні конструкції разом формують комплексне розуміння взаємодії конституційно-правових механізмів та економічних процесів у сучасній державі, відображаючи різні аспекти інституціоналізації економічних відносин через призму конституційного права [54, с.39].

В контексті предмету нашого дослідження не можемо не звернути увагу на те що в правовій доктрині можна зустріти як термін «конституційна економіка» так і термін «економічний конституціоналізм». Відзначимо, термінологічна дискусія щодо обох понять відображає глибші методологічні розбіжності між правовим та економічним підходами до дослідження взаємодії державних інститутів і економічних процесів. «Економічний конституціоналізм» концентрується на конституційно-правових механізмах регулювання економічних відносин, досліджуючи вплив нормативної системи на ринкові процеси, тоді як «конституційна економіка» застосовує економічні методи аналізу до розуміння конституційних норм, розглядаючи їх як інструменти оптимізації суспільних ресурсів. Ця концептуальна відмінність, на наш погляд, проявляється у різних дослідницьких акцентах: перший термін тяжіє до правової сфери, аналізуючи економічні права та свободи крізь призму конституційних

принципів, другий – до економічної, вивчаючи економічні наслідки різних конституційних моделей.

Попри ці відмінності, ряд науковців використовує ці поняття як взаємозамінні, що зумовлено міждисциплінарним характером предмета дослідження та спільністю цілей обох напрямків – пошуку оптимальних моделей узгодження публічних і приватних інтересів в економічній сфері [див. наприклад, 15]. Така термінологічна уніфікація спрощує академічний дискурс, проте призводить до методологічної невизначеності та змістових суперечностей, особливо при розгляді конкретних механізмів конституційно-правового регулювання економіки.

Не погоджуючись із ототожненням цих понять, ми, тим не менш, визнаємо їхню тісну взаємопов'язаність у системі наукового знання та практичну цінність обох підходів для комплексного аналізу взаємодії конституційних та економічних інститутів. Проте детальний аналіз термінологічних розбіжностей виходить за межі завдань поточного дослідження, яке зосереджується на прикладних аспектах конституційно-правового регулювання економічних відносин.

Вчений Р. Познер, розвиваючи ідеї американського конституціоналізму окреслює вісім конституційних аспектів, які можуть бути проаналізовані з економічної точки зору: 1) економічна теорія конституціоналізму, зокрема економічні характеристики та наслідки вимоги кваліфікованої більшості для внесення змін до конституції; 2) економічні основи конституційної структури, включаючи принципи розподілу влади між гілками федерального уряду та розмежування повноважень між федеральним і регіональними рівнями; 3) економічні наслідки особливих конституційних доктрин, як-от правило недопущення незаконно отриманих доказів чи обмеження, накладені Верховним Судом США на позови про наклеп проти ЗМІ; 4) інтерпретація конституційних положень з прихованою економічною логікою, таких як свобода слова (що забезпечує функціонування вільного ринку ідей), положення про власність,

свободу комерційної діяльності та укладання договорів; 5) пропозиції щодо реформування конституційного права для посилення захисту вільних ринків – через нове тлумачення існуючих положень або шляхом внесення нових поправок (наприклад, вимоги збалансованого бюджету); 6) проблема конституційного «подвійного стандарту» – парадокс посиленої уваги Верховного Суду США до особистих свобод порівняно з правами власності, попри начебто більшу вагу останніх у Конституції; 7) взаємозв'язок між Конституцією та економічним зростанням; 8) принципи конституційного тлумачення, розглянуті через призму теорії відносин між принципалом та агентом [115, с. 780].

В свою чергу О. Олькіна визначає трикомпонентну структуру економічного конституціоналізму. Перший компонент формує нормативно-правова основа, де Конституція України встановлює ключові принципи: верховенство права (стаття 8), економічну багатоманітність (стаття 15), соціальну орієнтацію економіки (стаття 13), рівність усіх суб'єктів власності перед законом (стаття 13) та інші базові економічні засади розвитку держави. Другий структурний елемент економічного конституціоналізму представлений економіко-правовою свідомістю. Третій елемент становить практична реалізація економічного конституціоналізму в конкретних правовідносинах. Дослідниця пропонує конституційно закріпити принципи регулювання економічних відносин, серед яких: раціональність, пропорційність, гармонізація приватних і публічних інтересів та соціальна інтеграція. Додатково вона наголошує на необхідності конституційного визнання прав юридичних осіб приватного права як самостійних учасників конституційних правовідносин [107, с. 269].

Н. Решетняк приходить до висновку про економічний конституціоналізм як перспективний міждисциплінарний напрям, що об'єднує політичну сферу, конституційне право та економіку. На думку вченої безсумнівною є значимість вивчення економічних аспектів фундаментальних суспільних і державних конституційних інститутів. Водночас вплив цих інститутів, особливо в періоди

трансформацій та перехідних етапів розвитку, є надзвичайно потужним. Дослідниця виділяє такі ключові напрями майбутніх досліджень у сфері економічного конституціоналізму (конституційної економіки): аналіз права і конституції як механізмів саморегулювання; значення інститутів власності, ринкової економіки та капіталізму для забезпечення свободи; важливість рівності для здійснення раціонального вибору; взаємозалежність між демократією і соціальними правами; взаємозв'язок демократичного переходу та ринкової економіки; дослідження стратегій економічного зростання і подолання бідності [130, с. 3].

Отже, вважаємо, конституційна економіка як міждисциплінарний науковий напрям відіграє ключову роль у розумінні складних взаємозв'язків між правовою та економічною системами держави. Вона не лише забезпечує теоретичне підґрунтя для аналізу впливу конституційних норм на економічні процеси, але й пропонує практичні інструменти для гармонізації економічних відносин з конституційними принципами. Важливо розуміти відмінність між поняттями «економічна конституція» та «конституційна економіка», де перше виступає як конкретний механізм закріплення економічних вимог у конституції, а друге охоплює всю систему взаємодій між конституційними нормами та економічною реальністю.

Крім того, в контексті співвідношення термінів «економічний конституціоналізм» та «конституційна економіка» відзначимо, перший - концентрується на конституційно-правових механізмах регулювання економічних відносин, досліджуючи вплив нормативної системи на ринкові процеси, тоді як другий - застосовує економічні методи аналізу до розуміння конституційних норм, розглядаючи їх як інструменти оптимізації суспільних ресурсів. Ця концептуальна відмінність, на наш погляд, проявляється у різних дослідницьких акцентах: перший термін тяжіє до правової сфери, аналізуючи

економічні права та свободи крізь призму конституційних принципів, другий – до економічної, вивчаючи економічні наслідки різних конституційних моделей.

Розвиток конституційної економіки як наукової дисципліни продовжує збагачуватися новими підходами та концепціями, що дозволяє більш ефективно вирішувати сучасні економіко-правові виклики. Інтеграція економічних та правових знань у рамках цієї дисципліни створює потужну основу для формування збалансованої державної політики, яка враховує як економічну ефективність, так і конституційні права та свободи громадян. Це особливо важливо в контексті глобалізації та зростаючої складності економічних відносин, які потребують комплексного підходу до їх регулювання.

2.2.2. Економічна конституція держави

Сьогодні конституція в юридичному розумінні представлена одним чи кількома нормативно-правовими актами, які мають вищу юридичну силу в національній правовій системі та володіють особливими характеристиками й функціями. Ці акти встановлюють фундаментальні принципи організації суспільства і держави, визначають механізми здійснення державної влади, закріплюють правовий статус людини і громадянина, а також засади функціонування інститутів громадянського суспільства. Ключовою особливістю, що відрізняє конституцію як основний закон від інших нормативно-правових актів, є спеціальний суб'єкт її прийняття. У сучасному демократичному контексті конституція розглядається як документ, що ухвалюється безпосередньо народом або від імені народу [1, с. 13].

Національна держава, пишуть Б. Андрушків, Н. Кирич та І. Стойко, представляє собою політичне утворення, де запроваджені ефективні механізми справжнього народовладдя. Це виражається в тому, що владні повноваження (які в сучасному контексті реалізуються через чотири економічні компоненти: майно, фінанси, грошові ресурси та повноваження) здійснюються громадянами як безпосередньо через громадські організації, так і через небюрократичні владні

структури, що перебувають під постійним фаховим і дієвим громадським контролем. Цей процес відбувається через різноманітні інституційні утворення, включаючи державні органи влади, галузеві та регіональні структури. В такій системі особливе місце займає Економічна Конституція України — нормативний документ, що встановлює правила та принципи економічної діяльності держави [6, с. 3].

Відзначимо, поняття «економічна конституція» є відносно новим у контексті української правової науки. Цей термін переважно використовується представниками цивільно-правової теорії, які відстоюють позицію, що Цивільний кодекс України має набути статусу економічної конституції держави [53, с. 29].

Х. Ламуру у науковому журналі «Економіка та право» пропонує розмежування поняття «економічна конституція». Так, зокрема, за твердженням вченої, у вузькому розумінні це поняття охоплює економічно значущі норми державної конституції, тоді як у широкому сенсі воно включає всі закони та правові акти, що мають економічне значення. Проводячи ґрунтовний аналіз цієї концепції, дослідниця зазначає, що термін «економічна конституція» є вужчим порівняно з поняттям «економічний лад», оскільки останнє відображає не лише економічну конституцію, але й вплив соціально-культурної системи [93, с. 3].

Термін «економічна конституція» варто розглядати як важливий механізм у процесі розбудови правової та демократичної держави. Її ключова роль полягає в тому, що через принцип народовладдя забезпечується вирішення економічних питань у правовому полі. Однак важливо розуміти, що просте ототожнення чи заміна понять «економічна конституція» та «конституційна економіка» є методологічно некоректним підходом. Економічна конституція виступає специфічним інструментом, що закріплює конкретні економічні вимоги в конституції держави. На відміну від цього, конституційна економіка представляє собою більш широке явище, що охоплює весь комплекс взаємодій між правовою та економічною системами. Вона досліджує, наскільки реальні економічні

процеси відповідають конституційним нормам та принципам, аналізує ефективність їх практичної реалізації та вивчає механізми забезпечення такої відповідності. Таким чином, ці два поняття, хоч і взаємопов'язані, але мають різне змістовне навантаження та функціональне призначення в системі державного регулювання економіки [51, с. 95].

Концепція «економічна конституція» не становить окремої самостійної категорії. У контексті конституційного права значення мають виключно порушення конкретних конституційних норм, хоча чітке розмежування тут встановити складно. Оскільки звичайні закони повинні узгоджуватися з конституцією як вищим за юридичною силою актом, необхідно враховувати принцип тлумачення відповідно до конституційних положень. Таким чином, свобода підприємницької діяльності забезпечується конституційним правом. Порушенням конституції вважалася б як виключно планова державна економіка, так і абсолютний економічний лібералізм [54, с. 155].

За визначенням В. Речицького, «ринковий капіталізм з одного боку, і органічний конституціоналізм – з іншого, сприймалися українською політичною елітою приблизно так само нарізно, як простір і час до появи Альберта Ейнштейна. Конституційне право й економіка належали у нас ніби до різних ментальних реєстрів». Науковець послідовно відстоює думку про необхідність закріплення принципів ринкової економіки в тексті конституції через такі формулювання як «ринкова економіка є втіленням засад економічної свободи», «Конституція гарантує вільний рух осіб, товарів, послуг і капіталів», «торгівля є вільною» тощо. Він стверджує, що за відсутності повномасштабного капіталізму країна не потребує конституції, оскільки цей документ є необхідним саме для розвитку держави послідовно капіталістичного типу [128; 129].

Розробка Економічної Конституції, політична стратегія її впровадження та механізм побудови національної держави надають бачення реального і досить швидкого шляху виведення українців із бідності та безправ'я, відкривають

перспективу утвердження української нації як рівноправного партнера в Європейській спільноті найуспішніших і демократичних націй світу. Загалом чинна Конституція України дозволяє здійснювати певні політичні та економічні кроки до розбудови держави на засадах національного народовладдя. Сьогодні стало очевидним, що всі наявні в Україні політичні сили діють на «одній половині поля». При цьому опозиція (як ліва, так і права) не виступає захисником народу чи прибічником якогось конкретного типу державного устрою. Йдеться насамперед про необхідність удосконалення сучасної системи влади та управління економікою [4, с. 47]. Розробка та впровадження у суспільне життя держави Економічної Конституції України – Основного економічного Закону держави – можна розглядати як один із інструментів запобігання зловживанням та зміцнення відповідальності в сфері господарської діяльності [5, с. 24].

Стосовно концепції «економічної конституції» за твердженням Р.Бедрія, то вона є механізмом, який закріплює наявність чітко окреслених економічних вимог у тексті основного закону. Тим часом конституційна економіка представляє собою загальну сукупність взаємовідносин у цьому порівнянні та відображається у відповідності реальної економічної ситуації конституційним нормам. Термін «економічна конституція» переважно використовується в нормативному конституційно-правовому значенні – як комплекс взаємопов'язаних конституційних норм, що регулюють суспільні економічні відносини, які можна згрупувати за такими напрямками: засади економічної системи, обмеження державного втручання, економічні права та обов'язки громадян і об'єднань тощо [17, с. 72].

Цікавою, на наш погляд є наукова позиція, згідно з якою з позиції конституційного правокористування та правореалізації не існує жодних підстав для обґрунтування певних «квазі-, ерзац-конституцій» на кшталт «економічної конституції», «фінансової конституції», «податкової конституції», «конституції бізнесу», «конституції громадянського суспільства» тощо. Такі характеристики,

метафори та епітети допустимі як емоційно-образні визначення, але не як окремі конституційно-правові категорії [21, с. 17].

Концепція «економічної конституції», пише Р. Каменяш, повинна розглядатись як засіб формування правової та демократичної держави. Саме чинник «народовладдя» має спонукати до вирішення економічних питань у відповідності до законодавства. Проте заміщення одного терміну іншим не є достатньо доцільним. «Економічну конституцію» доречно трактувати як механізм, що безпосередньо закріплює присутність чітко окреслених економічних вимог у тексті Основного закону [67, с. 5].

Схожу думку висловлює й Б. Андрушків, який вважає, що чинна Конституція України створює основу для здійснення політичних та економічних перетворень, спрямованих на розбудову держави, що базується на принципах національного народовладдя. Наразі актуальним є створення та впровадження Основного Економічного Закону країни. Відповідно до нього, національна економіка повинна функціонувати з урахуванням планово-економічного та фінансового прогнозування розвитку конкурентоспроможних галузей, спираючись на науково обґрунтовані податкові можливості регіонів. Такий закон, за твердженням вченого, має забезпечувати економічний захист вітчизняних виробників та соціальний захист громадян. Економічна Конституція у поєднанні з повним регіональним економічним розрахунком може стати надійною основою для забезпечення добробуту та стабільності в державі. Дослідник вважає, історично наша країна стала піонером у Європі щодо створення Конституції як Основного Закону держави. Тому є підстави вірити, що Україна зможе розробити й Економічну Конституцію, модель якої згодом може бути прийнята іншими цивілізованими державами. Інтегруючи всі діючі міжнародні, юридичні, правові, господарські та інші угоди, така Економічна Конституція може стати фундаментальною основою для формування Основного Економічного Закону у сфері міжнародних відносин [3].

Разом з тим, Р. Бедрій зауважує, що в українській правовій науці значно раніше, ніж відбулося повномасштабне вторгнення, виникла концепція створення спеціального розділу в Конституції України під назвою «Економічна система» або «Економічна основа». Ця ідея отримала широку підтримку в наукових колах та була детально розроблена в дослідженнях таких видатних правознавців, як В. Мамутов, Ю. Шемшученко, Д. Задихайло та інші науковці [17, с. 165].

Стосовно змістового наповнення запропонованої глави Основного Закону науковці демонстрували доволі узгоджену позицію. Зокрема, Д. Задихайло вважав доцільним внести до Конституції України положення, які б окреслювали основні форми та напрями державної економічної політики, за аналогією зі статтями 9 та 10 Господарського Кодексу України (див. наприклад [57]). В. Мамутов, зі свого боку, пропонував включити до глави «Економічна система» додаткові норми, які містяться не лише в Господарському кодексі України, але й в інших законодавчих актах, включаючи ті, що вже втратили чинність. Серед таких він відзначав Закон України «Про власність» від 07.02.1991 р., норми якого, на його переконання, могли б сприяти більш ґрунтовному регулюванню відносин власності (див. наприклад [18]). О. Батанов обстоював актуальність виокремлення в Конституції України спеціальних розділів «Публічна власність» та «Публічні фінанси», що не лише підкреслило б особливе конституційне значення цих інститутів, але й вказало б на їхній тісний зв'язок із принципами конституційного ладу та суттєво вплинуло б на розвиток сучасного конституціоналізму (див. наприклад [15]) [14].

Отже, аналіз концепції «економічної конституції» в українській правовій науці дозволяє зробити висновок про наявність різних підходів до її розуміння. З одного боку, частина науковців розглядає її як інструмент закріплення економічних вимог у тексті Основного закону, вважаючи за доцільне створення окремого розділу Конституції України «Економічна система» або «Економічна основа». З іншого боку, існує позиція, що трактує цей термін лише як емоційно-

образне визначення, не визнаючи його самостійною конституційно-правовою категорією.

Ключова ідея впровадження Економічної Конституції полягає у створенні потужного механізму для формування правової та демократичної держави, спрямованого на забезпечення економічного захисту вітчизняних виробників та соціального захисту громадян. Вчені пропонували різні підходи до змістового наповнення такого документа, включаючи положення, що окреслюють основні форми та напрями державної економічної політики, регулюють відносини власності та окреслюють основи публічних фінансів.

Попри дискусійність самого терміну «економічна конституція», слід визнати необхідність удосконалення конституційного регулювання економічних відносин у сучасних умовах. Чинна Конституція України створює основу для здійснення політичних та економічних перетворень, проте вимагає доповнення нормами, що забезпечуватимуть функціонування національної економіки з урахуванням планово-економічного та фінансового прогнозування розвитку конкурентоспроможних галузей на засадах національного народовладдя. Така модернізація конституційних положень, на наш погляд, може стати надійною основою для забезпечення добробуту та стабільності в державі.

Висновки до Розділу 2

1. Трансформація конституції є складним, багатоаспектним процесом, що відбувається як через формальні зміни тексту Основного закону, так і через його «перетворення» - суттєві зміни в тлумаченні та застосуванні конституційних норм без текстуальних модифікацій. Особливої актуальності це питання набуває в контексті конституційно-правового регулювання економічних відносин, яке зазнало суттєвої еволюції від ліберальної моделі «держави нічного сторожа» до концепції активної участі держави в економічних процесах. В умовах збройної агресії росії проти України та наступного повоєнного відновлення саме

конституційне забезпечення стабільності економічної системи стає життєво важливим фактором для збереження конституційного ладу та національної безпеки в цілому.

При цьому, основним завданням трансформації конституційних норм у сфері економічних відносин має стати створення ефективного правового механізму економічного відродження держави. Це, як мінімум, передбачає, по-перше, встановлення оптимального балансу між державним регулюванням економіки та свободою підприємницької діяльності; по-друге, конституційне забезпечення інвестиційної привабливості та економічної безпеки країни; по-третє, формування конституційно-правових засад для розбудови інфраструктурних об'єктів та модернізації економіки; по-четверте, створення правових гарантій соціального захисту вразливих верств населення, особливо постраждалих від війни. Взаємозв'язок між конституційними змінами та процесами в економічній сфері життєдіяльності суспільства підкреслює історичну значущість та доленосний характер конституційної реформи для майбутнього України.

2. Конституційно-правова та економічна реформи є взаємозалежними процесами, щодо співвідношення яких у науковому середовищі існують різні погляди: від необхідності першочергових економічних перетворень (Л. Кленфілд) до визнання пріоритетності правової реформи як фундаменту для економічних трансформацій (Л. Хамергрєн). Історичний досвід пострадянських держав свідчить, що економічні кризи часто стають каталізаторами конституційних змін, а успішність впровадження ринкових механізмів залежить від адекватності конституційно-правового регулювання.

Економічна реформа в сучасних умовах набуває системних характеристик через взаємодію з соціально-політичними та правовими процесами і повинна ґрунтуватися на принципах законності, верховенства права, юридичної рівності, публічності, науковості, послідовності, гнучкості та ефективності. Особливого

значення набуває концепція «республіканізму» в економічному вимірі, що передбачає формування суспільства рівноправних власників, зменшення регуляторного тиску на бізнес, модернізацію виробництва та стимулювання інноваційного розвитку.

Процес конституціоналізації впливає на економічну систему України через п'ять ключових тенденцій: гармонізацію міжнародного й національного економічного законодавства; посилення ролі конституційних норм для забезпечення єдності економічної системи; досягнення єдності нормотворчої та правозастосовної практики; формування чіткої ієрархії економічного законодавства; оптимальний розподіл повноважень у сфері економіки між різними гілками та рівнями влади. Ефективність обох реформ залежить від їх узгодженості, послідовності впровадження та відповідності міжнародним стандартам.

3. Демократія (конституційна демократія) та ринкова економіка є взаємозалежними фундаментальними елементами сучасної державності, що забезпечують суспільний розвиток. Історичний досвід переконливо демонструє, що відсутність або неефективність одного з цих компонентів призводить до дисбалансу в системі державного управління та суспільних відносин. При цьому демократія розглядається як складний процес взаємодії між демократичними механізмами та державними органами, що функціонує в рамках встановлених законів та інституцій, де принцип правління більшості підпорядковується вищій вимозі – визнанню рівноцінності кожного громадянина.

Ринкова економіка може розглядатись як демократичний за своєю сутністю механізм, який відображає волевиявлення більшості, враховуючи інтереси меншості через баланс попиту й пропозиції. У певному сенсі ринок демонструє вищий рівень демократичності порівняно з формальними інститутами демократії, оскільки ґрунтується на чітких правилах, праві власності, договірних відносинах та індивідуальній ініціативі, що забезпечує вищий рівень справедливості та створює запобіжники проти державного свавілля й неконтрольованого використання влади.

Економічний розвиток держави є важливим чинником, що впливає на правопорядок, демонструючи історичну закономірність: економічний прогрес зазвичай супроводжується зміцненням парламентаризму, самообмеженням державної влади та посиленням конституціоналізму. Для об'єктивної оцінки впливу економіки на правопорядок необхідно аналізувати конкретні соціально-економічні фактори: ступінь відкритості економіки, рівень довіри та соціального капіталу, диференціацію доходів населення, індекс людського розвитку, показники соціальної мобільності. Сучасна демократія, будучи результатом раціонального та критичного опрацювання історичної спадщини, зберігає найважливіші демократичні принципи і цінності, при цьому ключовим механізмом забезпечення економічної рівності можливостей виступає саме ринкова економіка.

4. Конституційна економіка як міждисциплінарний науковий напрям відіграє ключову роль у розумінні складних взаємозв'язків між правовою та економічною системами держави. Вона не лише забезпечує теоретичне підґрунтя для аналізу впливу конституційних норм на економічні процеси, але й пропонує практичні інструменти для гармонізації економічних відносин з конституційними принципами. Важливо розуміти відмінність між поняттями «економічна конституція» та «конституційна економіка», де перше виступає як конкретний механізм закріплення економічних вимог у конституції, а друге охоплює всю систему взаємодій між конституційними нормами та економічною реальністю.

Крім того, в контексті співвідношення термінів «економічний конституціоналізм» та «конституційна економіка» відзначимо, перший - концентрується на конституційно-правових механізмах регулювання економічних відносин, досліджуючи вплив нормативної системи на ринкові процеси, тоді як другий - застосовує економічні методи аналізу до розуміння конституційних норм, розглядаючи їх як інструменти оптимізації суспільних ресурсів. Ця концептуальна відмінність, на наш погляд, проявляється у різних дослідницьких акцентах: перший термін тяжіє до правової сфери, аналізуючи

економічні права та свободи крізь призму конституційних принципів, другий – до економічної, вивчаючи економічні наслідки різних конституційних моделей.

Розвиток конституційної економіки як наукової дисципліни продовжує збагачуватися новими підходами та концепціями, що дозволяє більш ефективно вирішувати сучасні економіко-правові виклики. Інтеграція економічних та правових знань у рамках цієї дисципліни створює потужну основу для формування збалансованої державної політики, яка враховує як економічну ефективність, так і конституційні права та свободи громадян. Це особливо важливо в контексті глобалізації та зростаючої складності економічних відносин, які потребують комплексного підходу до їх регулювання.

5. Аналіз концепції «економічної конституції» в українській правовій науці дозволяє зробити висновок про наявність різних підходів до її розуміння. З одного боку, частина науковців розглядає її як інструмент закріплення економічних вимог у тексті Основного закону, вважаючи за доцільне створення окремого розділу Конституції України «Економічна система» або «Економічна основа». З іншого боку, існує позиція, що трактує цей термін лише як емоційно-образне визначення, не визнаючи його самостійною конституційно-правовою категорією.

Ключова ідея впровадження Економічної Конституції полягає у створенні потужного механізму для формування правової та демократичної держави, спрямованого на забезпечення економічного захисту вітчизняних виробників та соціального захисту громадян. Вчені пропонували різні підходи до змістового наповнення такого документа, включаючи положення, що окреслюють основні форми та напрями державної економічної політики, регулюють відносини власності та окреслюють основи публічних фінансів.

Попри дискусійність самого терміну «економічна конституція», слід визнати необхідність удосконалення конституційного регулювання економічних відносин у сучасних умовах. Чинна Конституція України створює основу для здійснення політичних та економічних перетворень, проте вимагає доповнення

нормами, що забезпечуватимуть функціонування національної економіки з урахуванням планово-економічного та фінансового прогнозування розвитку конкурентоспроможних галузей на засадах національного народовладдя. Така модернізація конституційних положень, на наш погляд, може стати надійною основою для забезпечення добробуту та стабільності в державі.

РОЗДІЛ 3

ПРАВА ЛЮДИНИ В ЕКОНОМІЧНОМУ ВИМІРІ

3.1. Конституційна природа економічних прав людини: теоретико-правові аспекти

У своїх дослідженнях прав людини та їх юридичного закріплення угорський вчений І. Сабо стверджує, що питання прав людини аж ніяк не можна вважати новим. І хоча для пошуку першоджерел цих прав нам не варто заглиблюватись у давні століття, до первіснообщинного ладу, коли такий засадничий принцип прав людини як рівність перед законом був ще невідомий людству, але безперечно ми виявимо ці витoki вже в добу Французької революції наприкінці XVIII століття. Таким джерелом можна вважати Декларацію прав людини і громадянина, схвалену Національними установчими зборами Франції 1789 року [135, с. 19].

Система конституційних прав і свобод особи в українській державі включає громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні та інші категорії прав, які мають пріоритетне значення в конституційному законодавстві України, що зумовлено їхньою природою, сутністю, змістовним наповненням та юридичним оформленням. Серед цього різноманіття конституційні економічні права та свободи становлять визначальний компонент, невід'ємний елемент загальної системи конституційних прав і свобод людини і громадянина [45, с. 39].

Відзначимо, економічні права та свободи людини і громадянина є фундаментальною складовою системи прав людини в сучасному демократичному суспільстві. Саме вони забезпечують можливість особи брати активну участь в економічному житті держави, реалізовувати свій потенціал у сфері господарської діяльності та отримувати матеріальні блага для забезпечення гідного рівня життя. Крім того, закріплені у міжнародних документах та конституціях більшості країн світу, економічні права стали невід'ємним елементом правового статусу особи та важливим показником розвитку правової держави.

Формування концепції економічних прав відбувалося протягом тривалого історичного періоду, відображаючи розвиток економічних відносин та трансформацію уявлень про роль держави в регулюванні економічної сфери. Від класичних ліберальних ідей невтручання держави в економіку до сучасних моделей соціально орієнтованого ринкового господарства, економічні права зазнавали суттєвих змін у своєму змісті та механізмах реалізації. Сьогодні вони охоплюють широкий спектр можливостей: від права власності та свободи підприємницької діяльності до права на працю, соціальний захист та участь в управлінні економічними процесами.

Парадигма взаємозв'язку підприємницької діяльності та фундаментальних прав особи є відносно новим явищем у правовому полі і, як зазначає О. Уварова, знаходиться у динамічній стадії становлення, часто доволі стихійного та несистемного – як реакція, подекуди із запізненням, на найгостріші сучасні проблеми [159, с. 114]. Період метамодерну (що прийшов на зміну постмодерну) у колективній свідомості та неоднозначні тенденції глобалізації (або, більш точно – глокалізації) економічних і правових систем водночас відкривають нові перспективи та випробовують на міцність результативність і практичну цінність правових інструментів захисту людських прав у бізнес-середовищі [44, с. 48].

Згідно із сучасною конституційною доктриною, економічні права належать до другої генерації (покоління) прав, які реалізуються в економічній площині, сфері зайнятості, трудових та соціальних взаємовідносинах, гармонійно доповнюючи архітектуру прав людини в її комплексному та послідовному вираженні.

Н. Шукліна відзначає, історичний аналіз і наукова класифікація прав людини призвели до формування концепції трьох поколінь цих прав. До першого покоління належать фундаментальні особисті, громадянські та політичні права, які вважаються невідчужуваними. Серед них: свобода думки, віросповідання та совісті, можливість брати участь у державному управлінні, юридична рівність,

гарантії життя, особистої безпеки та свободи, захист від безпідставного арешту, вигнання чи затримання, а також право на публічний судовий розгляд справ незалежним і об'єктивним судом тощо. Дослідниця вказує, що саме друге покоління прав виникло як результат суспільної боротьби за покращення матеріального становища та культурного рівня і характеризується розширенням особистих і громадянських прав, а також розвитком соціально-економічних та культурних гарантій. Це включає трудові права, право на відпочинок, соціальний захист, охорону здоров'я та інші подібні гарантії. Стосовно третього покоління прав, автор характеризує їх як колективні або солідарні права всього людства. Вони охоплюють право на мирне існування, безпеку, суверенітет, екологічно чисте довкілля, а також соціально-економічний розвиток як окремих осіб, так і всієї людської спільноти. Йдеться про категорію прав, які визначаються не індивідуальним статусом особи, а її приналежністю до певних груп чи об'єднань, хоча при цьому індивідуальні права зберігають пріоритетне значення. Важливо, що між усіма поколіннями прав існує системний взаємозв'язок, який ґрунтується на принципі, за яким реалізація колективних прав не може обмежувати індивідуальні права та свободи [171, с. 43–44].

У процесі багаторічного спостереження за еволюцією концепції прав людини, відзначає В. Кохановський, можна помітити не лише розширення їх каталогу та поглиблення змістового наповнення, але й удосконалення методів їх класифікації за різноманітними критеріями. Зокрема, для міжнародних методологічних підходів характерне формування ієрархічної структури прав людини, що відповідає так званим «поколінням» прав. Початково концепція «поколінь прав людини» охоплювала громадянські, політичні та соціально-економічні права, до яких згодом додалися колективні права. Якщо традиційно виокремлювали три категорії прав, що склали відповідні покоління, то сучасні дослідники все частіше обґрунтовують доцільність виділення четвертого покоління прав людини. Це зумовлено, зокрема, закріпленням у міжнародних

документах низки новітніх прав, пов'язаних з інтенсивним розвитком науки, технологій та інформаційного простору в сучасну епоху [86, с. 20].

Концепція класифікації прав людини за поколіннями належить французькому правознавцю К. Васеку, вказує у своєму дослідженні вчений О. Маложон. Дана теорія базується на хронологічному принципі, який передбачає групування прав людини у три покоління відповідно до історичних етапів їх становлення та еволюції. До першого покоління відносять громадянські та політичні права, які вважаються фундаментальними для всього інституту прав людини, оскільки включають базові права на життя, свободу, особисту недоторканність, людську гідність та інші фундаментальні гарантії. Другим поколінням прав називають соціально-економічні та культурні права, серед яких право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, охорону здоров'я, захист материнства й дитинства тощо. Ці права сформувались у контексті суспільної боротьби за економічне благополуччя та культурний розвиток. Третє покоління охоплює колективні або солідарні права, що належать усьому людству та включають права окремих людей, народів, націй, спільнот і об'єднань. До них відносять право на мир, безпеку, самовизначення народів та інші подібні гарантії. У сучасному науковому дискурсі особливої актуальності набуває проблематика формування четвертого покоління прав людини, що зумовлено новітніми тенденціями розвитку глобального суспільства [96, с. 41].

Переходячи до безпосередньої тематики нашого дослідження, відзначимо, саме економічні права і свободи людини та громадянина в Україні визначаються насамперед характеристиками цілісності та внутрішньої структурної диференціації складових елементів. Питання систематизації й змістового наповнення економічних прав нерозривно пов'язане з класифікацією конституційних прав і свобод людини, оскільки, визначаючи певні права як економічні, необхідно насамперед встановити критерії їх виокремлення. Логічним продовженням цього процесу є обґрунтування відмежування

економічних прав від соціальних, політичних, культурних та особистих прав і свобод [162, с. 40].

Узагальнену систему економічних прав та свобод людини і громадянина за твердженням можна охарактеризувати як комплекс конституційних прав і свобод, що ґрунтуються на фундаментальних принципах економічної свободи та спрямовані на формування, гарантування й охорону ринкових механізмів, трудової свободи, цілісності економічного простору, рівноправності й захисту різних форм власності, стимулювання конкурентного середовища та протидії монополізації [191, р. 23].

За вірним твердженням Т. Бевз, економічні права мають суттєвий вплив не лише на політичні, громадянські та інші категорії прав і свобод людини і громадянина, але й виступають важливою передумовою їх практичного втілення. Проте, зазначає вчений, саме закріплення в Конституції та законодавстві України різноманітних економічних прав і свобод людини і громадянина та певних гарантій їх забезпечення ще не означає автоматичної можливості для громадян скористатися цими правами в разі необхідності. Для ефективного захисту економічних (та інших) прав і свобод, які були порушені, оспорені чи не визнані іншими суб'єктами, держава зобов'язана розробити чіткі, зрозумілі та ефективні механізми правового захисту. За відсутності таких механізмів навіть найдосконаліші та найпрогресивніші законодавчі норми залишаються недієвими та перетворюються на формальність [16, с. 43-44].

Економічні права, пише Л. Нікітенко, посідають визначальне місце в структурі прав і свобод людини і громадянина, що обумовлено центральною роллю економічної сфери в життєдіяльності особи. Діюча Конституція України 1996 року, стверджує вчена, вперше в історії вітчизняного конституціоналізму повноцінно закріпила комплекс економічних прав. Основний Закон встановив фундаментальні засади ринкової економіки, які забезпечили трансформацію суспільства та держави від планово-адміністративної системи до вільних

ринкових відносин. Конституційні положення щодо економічного устрою знаходять подальше втілення в економічних правах і свободах, закріплених у Конституції. Ці права забезпечують людині можливості створювати матеріальні та особисті нематеріальні цінності, мати їх у власності та здійснювати господарську діяльність. При цьому, економічні права нерозривно пов'язані з особистими та політичними правами, разом формуючи цілісну основу конституційно-правового статусу людини і громадянина. Крім того, характерною рисою економічних прав є те, що вони дають кожній особі змогу задовольняти свої базові життєві потреби в різноманітних сферах суспільного буття [104].

Лише глибоке розуміння сутності економічних прав людини як суспільного явища дає можливість точно встановити їхній зміст і форму. За визначенням Ю. Фролова, економічні права та свободи людини і громадянина в Україні становлять окрему категорію в загальній системі прав та свобод, яка передбачає можливості особи володіти, користуватися і розпоряджатися основними економічними благами, а також набувати та захищати їх відповідно до порядку, меж, форм і способів, визначених Конституцією та законодавством України [162, с. 112].

За змістом економічні права та свободи людини і громадянина представляють собою комплекс економічних благ та прав щодо цих благ, що включає право на їх отримання, збереження, володіння, користування та розпорядження, а також право на їх реалізацію та захист. Формою економічних прав та свобод виступає міра або спосіб поведінки, вираження волі, інтересів та можливостей особи. Саме форма, яка визначається змістом та сутністю економічних прав, є найбільш динамічним і гнучким компонентом цього явища [150, с. 4].

Економічні права та свободи в Україні характеризуються як єдністю, так і внутрішньою структурною диференціацією їхніх елементів. Питання систематизації та змістового наповнення економічних прав безпосередньо

пов'язане з класифікацією конституційних прав і свобод людини загалом, оскільки віднесення певних прав до категорії економічних вимагає чіткого визначення підстав для такої класифікації. Важливим завданням є також обґрунтування відмежування економічних прав від соціальних, політичних, культурних та особистих прав і свобод [150, с. 11].

Аналізуючи економічні права та свободи особи, варто зосередитись насамперед на їхніх статичних аспектах. Такий підхід дозволяє чітко визначити ту сферу суспільного життя, де ці права формуються і втілюються, а також провести розмежування між ними та іншими категоріями прав і свобод, зокрема політичними, соціальними, культурними тощо [32, с. 73].

Систему економічних прав та свобод людини і громадянина в загальному вигляді можна охарактеризувати як комплекс взаємопов'язаних прав і свобод, що ґрунтуються на конституційних принципах економічної свободи. Ця система спрямована на формування, забезпечення та захист ринкових відносин, свободи праці, єдиного економічного простору, рівноправності й захисту всіх форм власності, а також на підтримку конкуренції та обмеження монополістичної діяльності [40, с. 106].

Упродовж значного періоду в науковому дискурсі економічні права характеризувались як такі, захист яких безпосередньо залежав від наявного економічного потенціалу держави. Ця особливість ставала підґрунтям для тверджень про недоцільність їх включення до категорії конституційних прав та свобод за своєю природою. У західноєвропейській правовій доктрині домінувала теорія про другорядність економічних (соціально-економічних) прав порівняно з громадянськими та політичними, що фактично виправдовувало можливість їх вилучення із загальної системи прав людини [105, с. 122]. Також, у наукових дослідженнях В. Бабкіна було підкреслено, що економічні права мають відносний характер, через що ефективність їхнього захисту за допомогою державно-правових інструментів залишається недостатньою. Науковець пов'язував цю

проблему безпосередньо з обмеженнями, які накладає рівень економічного розвитку країни [10, с. 3-4].

Наразі серед науковців немає єдиної позиції щодо природи економічних прав. Певні західні дослідники відмовляються визнавати за економічними правами конституційний статус, аргументуючи це тим, що такі права не можуть бути повноцінно захищені судовим шляхом і залежать передусім від економічних можливостей держави. У західній конституційно-правовій доктрині донедавна домінувала концепція, яка стверджувала другорядність соціально-економічних прав порівняно з особистими правами та обґрунтовувала їх виключення із загального правового регулювання [40, с. 33].

Термін «економіка» (що означає управління господарством), вказує Ю. Сульженко, визначається як комплекс відносин між людьми, які формуються в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг. Оскільки інші визначення цього поняття мають схоже тлумачення, вважає, що «економічні права» також доцільно розглядати через призму економічних відносин. Йдеться про взаємодію між різними суб'єктами: юридичними особами (суб'єктами господарювання, роботодавцями тощо) та фізичними особами (суб'єктами підприємницької діяльності, найманими працівниками та ін.). Важливо підкреслити, що крім двох зазначених категорій суб'єктів, необхідно враховувати й третю, надзвичайно важливу – органи державної влади та їхніх посадових осіб. Без урахування цього суб'єкта дослідження економічних прав і свобод людини та громадянина, а також механізмів їх захисту буде неповним і неточним [150, с. 15].

В. Кравченко визначає економічні права як такі, що надають людині свободу розпорядження ключовими факторами виробничої діяльності, яка є фундаментом існування та розвитку суспільства [87, с. 96]. Згідно з Н.Нижник, економічні права представляють собою права, які забезпечують особі можливість

вільно розпоряджатися основними факторами господарської діяльності та проявляти господарську ініціативу [103, с. 118].

На думку Ю. Сульженко економічні права і свободи людини і громадянина в Україні – це окрема, самостійна категорія в загальній системі основних прав і свобод, які визнаються, гарантуються та захищаються державою. Їх можна визначити як можливості особи володіти, користуватися та розпоряджатися основними економічними благами. Головна цінність цього визначення, на думку вченої, полягає в тому, що воно належним чином відображає ключову роль держави в забезпеченні реалізації економічних прав і свобод кожною людиною. Крім того, воно відзначається «універсальністю», оскільки основні положення цього формулювання можуть бути застосовані й до інших категорій прав у загальній системі основних прав та свобод людини і громадянина, зокрема до соціальних прав [150, с. 21].

Отже, як бачимо, економічні права і свободи людини та громадянина займають фундаментальне місце в системі конституційних прав, забезпечуючи можливість особи брати активну участь в економічному житті держави. Історично належачи до другого покоління прав людини, економічні права сформувались як результат суспільної боротьби за покращення матеріального становища та підвищення рівня життя. Попри існування в західній правовій доктрині теорії про «другорядність» економічних прав порівняно з громадянськими та політичними, сучасна конституційна доктрина розглядає їх як невід'ємний елемент правового статусу особи та важливий показник розвитку правової держави.

Аналіз наукових підходів до визначення економічних прав демонструє різноманітність трактувань, проте спільним у них є визнання того, що економічні права забезпечують особі можливість вільно розпоряджатися основними факторами господарської діяльності, володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами. Важливо відзначити, що система економічних прав характеризується як єдністю, так і внутрішньою структурною диференціацією

елементів. Для повноцінного дослідження економічних прав необхідно враховувати не лише взаємодію між фізичними та юридичними особами, але й роль держави та її органів у забезпеченні цих прав.

Конституція України 1996 року вперше в історії вітчизняного конституціоналізму повноцінно закріпила комплекс економічних прав, встановивши фундаментальні засади ринкової економіки. Проте саме закріплення в Конституції економічних прав не гарантує їх автоматичної реалізації – для ефективного захисту цих прав держава повинна розробити чіткі, зрозумілі та дієві механізми правового захисту.

На наш погляд, економічні права та свободи людини і громадянина — це самостійна, конституційно закріплена категорія прав у загальній системі прав і свобод, що визначає можливості особи вільно та активно брати участь в економічному житті суспільства через володіння, користування і розпорядження матеріальними благами та факторами виробництва, здійснення підприємницької та трудової діяльності, а також набуття, реалізацію й захист цих прав у межах, формах і способах, визначених Конституцією та законами України, з метою забезпечення гідного рівня життя та розвитку особистості в економічній сфері.

3.2. Конституційно-правове регулювання відносин власності

Аналіз конституційних положень (представлений нами у Розділах 1 і 2 дисертації) дозволяє стверджувати, що економіка будь-якої держави неминуче вимагає певного рівня державного регулювання. Саме конституційно-правове регулювання встановлює межі та визначає сутність державного втручання в економічні процеси. Обсяг конституційно-правового регулювання економічних відносин залежить від кола питань, закріплених в Основному законі держави. Економічна сфера охоплює різноманітні суспільні відносини, серед яких центральне місце посідають відносини власності. Конституція України закріплює концепцію права приватної власності. Зокрема, частина 3 статті 13 містить

важливе положення: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству». Це формулювання відображає істинне розуміння природи власності, оскільки, попри достатньо чітке визначення права власності у Цивільному кодексі України (право особи на річ/майно, яке вона здійснює за своєю волею відповідно до закону незалежно від волі інших осіб), законодавець усвідомлює ризики надмірної абсолютизації права власності окремого індивіда.

Право власності, відзначає С. Татяниченко, розглядається як природне та невідчужуване право особи, тому гарантування захисту всіх суб'єктів даного права вважається одним із пріоритетних завдань кожної сучасної правової держави, відносини власності пронизують усі сфери економічної діяльності суспільства. Трансформація України до ринкової економіки потребувала фундаментальних змін у соціально-економічних відносинах, ці перетворення передбачали запровадження інституту приватної власності на засоби виробництва з метою підвищення ефективності використання ресурсів. Крім того, саме приватна власність стала фундаментом ринкової економічної системи, що зумовило необхідність відповідних змін у законодавстві, зокрема у цивільно-правовій сфері, для належного забезпечення економічних реформ [151, с. 248].

Відзначимо, формування сучасної правової думки нерозривно пов'язане з ідеями визначного англійського філософа та теоретика права Дж. Локка, який значну частину своїх досліджень присвятив концепції власності. У своїх фундаментальних працях – «Два трактати про правління», «Про власність», «Досвід про людський розум» та інших – вчений обґрунтовує існування трьох фундаментальних природних прав, які належать людині від народження: права на життя, права на свободу та права на власність. Філософ наголошує на невідчужуваності цих прав та необхідності їх обов'язкового врахування в законодавстві. При цьому, Дж. Локк розглядає власність як результат вільно застосованої праці людини. У його концепції власність виступає первинним

виміром людської свободи, на якому має базуватися вся система природного права. Утвердження власності, згідно з Локком, відбувається через механізми суспільного договору та взаємних угод. Особливість локківського підходу полягає в трактуванні власності як природного стану, що передує соціальній інтеракції. Він стверджує, що при переході від природного до громадянського стану люди не повинні втрачати свої природні невідчужувані права, які мають бути закріплені у законодавстві.

Як бачимо, ключовою особливістю локківського підходу є розуміння власності як результату вільної праці людини та природного стану, що існує до соціальної взаємодії. Власність у його трактуванні виступає первинним виміром людської свободи, фундаментом системи природного права, яке утверджується через суспільний договір та взаємні угоди. Філософсько-правова концепція вченого стверджує, що економічні права людини на власність мають невідчужуваний характер і повинні бути збережені та закріплені законодавчо при переході від природного до громадянського стану, що становить основу захисту економічних прав у сучасних правових системах.

Цілком логічно, власність виступає центральною категорією економічної науки, що зумовлює ретельне вивчення відносин власності економістами різних шкіл та напрямів. При цьому, значний внесок у розуміння власності як економічної категорії зробив, наприклад, вчений П. Прудон, який інтерпретував її через призму «волі власника» [193, р. 87]. Саме він започаткував традицію розгляду категорії «власність» як предмета спеціального дослідження в рамках політичної економії. Водночас дослідник обстоював контрверсійну позицію, згідно з якою власність є формою крадіжки, оскільки суперечить принципам справедливості та не має належного обґрунтування.

У свою чергу, Д. Норт (Douglas North) у своїх дослідженнях ототожнює відносини власності з виробничими та економічними відносинами. Його концептуальний підхід можна узагальнити наступним чином: власність як

економічна категорія є ідентичною поняттю «виробничі відносини»; взаємовідносини між людьми на етапі виробництва визначають характер їхніх відносин на подальших стадіях розподілу, обміну та споживання продукту, що формує сутність поняття власності; власність становить процес привласнення умов, матеріалів і знарядь праці, які відповідають засобам виробництва та результатам трудової діяльності; таке привласнення реалізується індивідами безпосередньо в процесі виробничої діяльності [189, р. 93].

Г. Демсетц (Harold Demsetz) демонструє ще більшу рішучість у своїх твердженнях щодо цього питання. Він стверджує, що навіть якщо «власність в економічному сенсі» й існує як глибинне та фундаментальне базисне відношення, вона залишається непомітною для нашого сприйняття – як у чистому вигляді, так і в юридичному втіленні. Відповідно до позиції дослідника, досі нікому не вдалося ідентифікувати конкретний економічний феномен чи їх сукупність, які можна було б однозначно визнати проявом власності як такої. Це залишається неможливим навіть за умови залучення метафоричних «інфернальних сил», здатних проникнути в найглибші сфери економічного базису. Г.Демсетц наголошує, що намагання економістів виокремити власність як самостійне явище зазвичай закінчуються тим, що правові феномени помилково інтерпретуються як економічні [178, р. 348].

К. Роуз (Carol Rose) висуває важливу тезу щодо сутності права. Він стверджує, що право передусім відображає та закріплює соціально-економічні відносини, а не релігійні, морально-етичні чи інші неюридичні відносини. При цьому дослідник наголошує, що ключовим елементом таких соціально-економічних відносин виступає саме розподіл матеріальних благ у суспільстві, їх привласнення та подальше споживання. У своєму підсумковому твердженні вчений проводить паралель між економічним та юридичним аспектами власності, зазначаючи, що як неможливо фізично спостерігати власність у якості

економічної категорії, так само неможливо фізично побачити й права власності, тобто власність як юридичну категорію [195, р. 38].

М. Полінскі (A. Mitchell Polinsky) пропонує подібне трактування поняття власності. Згідно з його концепцією, власність представляє собою систему матеріальних відносин між людьми, що формується у процесі володіння, користування і розпорядження робочою силою та засобами виробництва. Ці відносини безпосередньо пов'язані з механізмами присвоєння, споживання і розподілу в сфері виробничої діяльності [190, р. 33-34].

Г. Мюрдаль (Gunnar Myrdal), в свою чергу стверджує, що з економічної перспективи, власність розглядається як комплексне явище, що охоплює володіння економічними благами, які служать для реалізації господарських цілей, а також визначає приналежність виробничих засобів та предметів конкретним суб'єктам – окремим особам або колективам – у специфічних історичних обставинах. При цьому, акцентується увага на тому, що найбільш усталеним в економічній науці є трактування власності саме як історично детермінованої форми привласнення [188, р. 331].

Отже, як бачимо, по-перше, існує виразний теоретичний плюралізм у тлумаченні власності, що відображає її багатовимірність та складність. Представники різних наукових шкіл пропонують відмінні, часом протилежні підходи до розуміння власності: від трактування її як фундаментального економічного відношення до заперечення можливості виокремлення «чистої» економічної власності поза правовою формою. Така теоретична різноманітність свідчить про необхідність інтегративного підходу до вивчення власності, який би враховував як економічний зміст, так і юридичну форму цього феномена.

По-друге, попри відмінності у поглядах, більшість дослідників сходяться на тому, що власність є історично зумовленою формою привласнення благ, що проявляється у соціальних відносинах з приводу володіння, користування і розпорядження засобами виробництва та результатами праці. Це дозволяє

розглядати власність як діалектичну єдність економічного змісту та правової форми, де економічні відносини отримують правове закріплення і захист, а правові механізми забезпечують функціонування економічної системи. Саме такий інтегративний підхід до розуміння власності видається найбільш перспективним для наших подальших досліджень.

Відзначимо, конституційно-правова фіксація відносин власності безпосередньо впливає на всю економічну систему держави. Ефективність економічного розвитку країни значною мірою визначається якістю конституційно-правового регулювання власницьких відносин. Як зазначають С. Холмс (Stephen Holmes) та К. Санстейн (Cass Sunstein), механізм такого регулювання часто має визначальний вплив не лише на економічну, але й на політичну, соціальну, демографічну та інші сфери суспільного життя. Таким чином, конституційно-економічне регулювання питань власності можна розглядати як один із фундаментальних елементів загальної системи регулювання суспільних відносин [182, р. 72].

Досліджуючи історичну еволюцію світової конституційної практики, відзначає К. Шершун, можна виявити стійку тенденцію до конституційного закріплення двох фундаментальних форм власності – публічної та приватної. Публічна власність часто отримує детальнішу конституційну регламентацію через виокремлення державної та комунальної її різновидів. Конституція як основоположний нормативний акт насамперед встановлює межі державного втручання в економічні процеси, що впливає з аналізу конституційно визначених функцій держави [170, с. 101].

Цілком погоджуємося із таким твердженням вченої. Наприклад, стаття 116 Конституції України визначає, що Кабінет Міністрів України забезпечує реалізацію фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування, а також

розробляє і впроваджує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України. Відтак, держава через здійснення економічної політики певною мірою реалізує публічне регулювання відносин власності.

Важливо підкреслити, що регулювання права власності неможливо розглядати ізольовано від інших сфер суспільного життя. Ефективність економічної системи безпосередньо залежить від спроможності держави впроваджувати дієву правоохоронну та соціальну політику. Так, неспроможність державних інституцій належним чином організувати функціонування правоохоронних органів (політична сфера) нівелюватиме навіть досконале економічне законодавство через безкарність економічних правопорушень, що неминуче призведе до деградації економічної системи в цілому [170, с. 102].

Аналіз економічної та суспільно-політичної еволюції демонструє, що відносини власності належать до тих інститутів, які одними з найперших отримують теоретичне осмислення та формальне юридичне оформлення. Незалежно від ступеня розвитку та рівня зрілості суспільства, відносини власності завжди формують його економічний фундамент [52, с. 34]. Це переконливо ілюструє спостереження М. Володимирського-Буданова, який підкреслював: «Немає сумніву, в тому, що речові права та їх найвище вираження – право власності – з'являються з перших часів людського співжиття» [42, с. 23].

Для ефективної реалізації прав власності на належне майно необхідна їх трансформація у правову площину. Саме через юридичне регулювання економічних відносин власності формується право власності, яке забезпечує домінування уповноваженого суб'єкта (власника) над належним йому майном через надання виключних повноважень володіння, користування та розпорядження цим майном [102, с. 530].

Значущість гарантій прав і законних інтересів власників, поряд з іншими природними правами і свободами громадян, а також ефективність їх захисту у

випадку порушення, розглядається як один із ключових показників зміцнення законності та правопорядку в державі. Саме нормативно закріплені гарантії здійснення і захисту права власності забезпечують безперешкодну реалізацію власницьких правомочностей, а також захист від порушень і відновлення початкового майнового становища власника.

Крім того, законодавчі акти щодо гарантій реалізації та захисту права власності одночасно встановлюють спеціальні норми, які покладають на невластників обов'язок утримуватись від посягань на чужу власність, невиконання якого має тягнути за собою неминучу відповідальність. Захист прав та інтересів власників забезпечується також через нормативне закріплення правил, що зобов'язують як державні органи влади та управління, так і інших суб'єктів правовідносин у сфері власності сприяти реалізації та захисту права власності, що передбачає і невтручання в їхню економічну діяльність. Ці гарантії спрямовані на забезпечення вільного здійснення правомочностей власника без будь-яких перешкод і обмежень, а також їх захист від порушень і відновлення початкового становища. Водночас вони мають передбачати створення юридичних норм, які б сприяли повному і всебічному виконанню обов'язків, покладених на невластників, невиконання яких призводить до застосування неминучої відповідальності [50, с. 25].

Основоположними принципами реалізації права власності в Україні, які забезпечують власнику повноцінне здійснення правомочностей щодо належного йому майна, є конституційні положення, закріплені в Основному Законі. Зокрема, Конституція України встановлює, що «усі суб'єкти права власності рівні перед законом» (ст. 13), «кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю», а також що «ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним» (ст. 41). Крім того, Конституція України (ст. 13) декларує, що «держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання». Таким чином, право власності,

включаючи приватну власність громадян, не лише гарантується Конституцією України, але й забезпечується відповідним правовим захистом.

У 1997 році Україна прийняла на себе зобов'язання за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, запровадивши механізм захисту широкого спектру прав і свобод через Європейський суд з прав людини. Серед гарантованих Конвенцією фундаментальних прав особливе значення має право власності. Важливо відзначити, що концепція власності в рамках Конвенції та додаткових протоколів до неї характеризується суттєвою широтою тлумачення [116, с. 5].

Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема статтею 1 Першого протоколу до неї, визначено: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

Отже, «власність» у контексті міжнародних документів розглядається як автономне поняття, інтерпретація якого не залежить від національних правових традицій та розуміння. Крім того, Європейський суд з прав людини застосовує розширений підхід до визначення обсягу цього поняття, включаючи до нього не лише традиційне рухоме та нерухоме майно, але й різноманітні майнові права та інтереси [116, с. 11].

Принцип непорушності права власності закріплений у всіх ключових національних та міжнародних правових актах, що свідчить про його фундаментальний та беззаперечний характер. Захист власника від посягань на його майно виступає критично важливим індикатором правової держави. Варто

підкреслити, що навіть коли позбавлення особи її майна відбувається у виняткових випадках на законних підставах (як-от примусове відчуження), це все одно становить втручання в право особи на володіння власним майном. Коли виникають обставини, за яких таке втручання вважається допустимим, необхідно забезпечити його відповідність критеріям законності, виправданості та розумності. Це вимагає чіткого підтвердження наявності виняткових умов та визначення міри втручання, яка має бути пропорційною суспільній необхідності. Саме такі принципи займають пріоритетне місце в міжнародній правозастосовній практиці, зокрема в основоположних міжнародних документах з прав людини [77, с. 120].

Наслідком трансформацій законодавства сучасної України, вказує С. Татяниченко, стало нормативне закріплення принципу недоторканності власності як однієї з основоположних засад цивільного законодавства. Сутність цього принципу полягає в тому, що власник не може бути позбавлений свого майна без законних підстав. Тобто, законодавець, встановлюючи цей принцип, визначає правові межі для всіх суб'єктів, які вступають у взаємодію з власником, таким чином забезпечуючи нормальний розвиток і реалізацію власницьких прав та їх захист від неправомірних обмежень чи порушень. Крім того, відзначає вчена, сутність принципу недоторканності власності виражається в тому, що власник не може бути позбавлений належного йому майна без встановлених законом підстав, що закріплено як фундаментальну засаду цивільного законодавства. Таке обмеження створює необхідні умови для повноцінного розвитку і реалізації прав власників, а також забезпечує їхній захист від неправомірних обмежень чи порушень. Проте, незважаючи на існуюче правове регулювання, випадки порушення прав власності залишаються поширеним явищем, що викликає обґрунтовані сумніви щодо ефективності існуючих захисних механізмів. З огляду на це, ґрунтовне дослідження специфіки захисту права власності набуває

особливої актуальності як для юридичних та фізичних осіб, так і для інших учасників цивільно-правових відносин [151, с. 248].

Як уже було зазначено, стаття 41 Конституції України встановлює принцип непорушності права власності та містить заборону протиправного позбавлення права власності. При цьому, цей фундаментальний конституційний принцип знаходить подальший розвиток у галузевому законодавстві. Зокрема, пункт 2 частини 1 статті 3 Цивільного кодексу України закріплює неприпустимість позбавлення права власності як загальну засаду цивільного законодавства. Стаття 321 ЦК України, що має назву «Непорушність права власності», забороняє не лише позбавлення права власності, але й обмеження в його здійсненні. Частина 6 статті 319 ЦК України містить пряму заборону державі втручатися у здійснення власником свого права. У Господарському кодексі України також відображені ці принципи – частина 2 статті 5 визнає непорушність права приватної власності та недопущення протиправного позбавлення власності серед конституційних основ правового господарського порядку в Україні.

Вчені І. Спасибо-Фатєєва та В. Борисова, аналізуючи систему гарантій здійснення права власності, виділяють два ключових елементи: заборону втручання держави у процес реалізації особою свого права власності та принцип непорушності цього права. Відповідно до принципу неприпустимості позбавлення права власності, власник має право володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном згідно із законом за власним бажанням та незалежно від волі інших суб'єктів; державі заборонено втручатись у реалізацію цих прав; жодна особа не може бути незаконно позбавлена права власності чи обмежена в його здійсненні; всі заборони й обмеження права власності застосовуються виключно як інструменти захисту суспільних інтересів. Таким чином, принцип неприпустимості позбавлення права власності включає два важливі аспекти: заборону обмеження реалізації цього права та принцип невтручання держави у процес його здійснення [163, с. 26–27].

О. Клименко, аналізуючи частину 4 статті 13 Конституції України («держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом»), доходить висновку, що відповідний принцип поширюється на всіх без винятку власників. На думку дослідника, йдеться не про визнання, встановлення змісту чи обсягу конкретного суб'єктивного права, а про юридичні умови та правовий рівень забезпечення такого права [69, с. 51]. Непорушність цього права означає передусім невтручання будь-кого у здійснення власником своїх прав щодо володіння, користування та розпорядження майном, заборону будь-яких порушень прав власника щодо його майна всупереч інтересам власника та його волі.

С. Тат'янченко вказує, захист права власності, в першу чергу, включає в себе систему цивільно-правових інструментів, що мають подвійну спрямованість: по-перше, вони забезпечують належне економічне використання майна та збереження прав власника в їх непорушному стані; по-друге, вони спрямовані на відновлення порушених відносин власності, усунення перешкод для їх нормального здійснення та відшкодування збитків, яких зазнав власник [151, с. 249].

В той же час, історичний аналіз розвитку цивільного права демонструє, що держава протягом різних історичних періодів і стосовно різних категорій власників запроваджувала законодавчі обмеження в інтересах певних соціальних груп або всього суспільства. Такі обмеження, безперечно, продовжуватимуть існувати в розумних межах і в майбутньому, однак вони повинні бути мінімальними та обґрунтовуватись виключно суспільною необхідністю [135, с. 265].

У сучасних умовах, вказує О. Антонюк, спостерігається посилення державного втручання в регулювання економічних процесів через встановлення для власників вимог щодо обсягів виробництва продукції та запровадження

екологічних обмежень. Відбувається також розширення підстав для примусового відчуження майна з метою забезпечення містобудівних потреб, землеустрою, розміщення об'єктів, що мають суспільне значення. Історії відомі численні випадки націоналізації цілих секторів економіки. Ці факти свідчать про процес «соціалізації» власності, за якого власник зобов'язаний діяти не лише у власних інтересах, але й враховувати потреби суспільства [7, с. 5].

Конституційно закріплені положення про непорушність права власності деталізуються на рівні галузевого законодавства. Усі складові й інститути цивільного права в кінцевому рахунку спрямовані на забезпечення недоторканності власності, а у випадках порушення – на повноцінне відновлення відповідних прав. Саме цивільно-правові механізми надають можливість найбільш результативно втілювати цей принцип у практичній площині, забезпечуючи реальний захист права власності [7, с. 6].

Відзначимо, у законодавстві застосовуються різні терміни для опису процесів втрати права власності, такі як «припинення» та «позбавлення» права власності, а також «примусове вилучення» і «примусове відчуження» об'єкта права власності. Наприклад, у статті 354 Цивільного кодексу України конфіскація визначається саме як позбавлення права власності. Крім того, положення про неприпустимість позбавлення права власності закріплені в частині 4 статті 41 Конституції України, пункті 2 частини 1 статті 3 та частинах 1, 2 статті 321 Цивільного кодексу України. Водночас, частина 5 статті 41 Конституції України та частина 3 статті 321 ЦК України містять норми, що регулюють примусове відчуження об'єкта права власності [85, с. 7].

Попри нормативне закріплення принципу непорушності права власності, відзначають В. Коссак та У. Андрусів, законодавство передбачає можливість примусового відчуження об'єктів права власності, при цьому, правовий примус виступає необхідним інструментом державного впливу на учасників цивільних правовідносин [85, с. 169].

Запровадження правового режиму воєнного стану в Україні, пишуть вчені, зумовлює потребу у застосуванні державою комплексу обмежувальних заходів, зокрема щодо суб'єктивних цивільних прав власників майна. При цьому, впровадження таких обмежень цілком відповідає як міжнародним правовим стандартам, так і вимогам вітчизняного законодавства. Так, згідно зі статтею 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в умовах війни або іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона має право вживати заходів, які відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає критичність ситуації, та за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням відповідно до міжнародного права [85, с. 169].

Так, наприклад, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Іванов проти України» встановлено, що позбавлення власності вважається виправданим лише за умови, що воно здійснюється «в інтересах суспільства» та «відповідно до вимог, передбачених законом». Крім того, наголошується на необхідності досягнення «справедливого балансу» між загальносуспільними інтересами та потребою захисту основоположних прав особи [132].

Таким чином, відзначають В. Коссак та У. Андрусів, для встановлення правомірності втручання у право приватної власності (включно з випадками експропріації) необхідно застосовувати трискладовий тест, що включає такі елементи: законність втручання; наявність легітимної мети, що обумовлена суспільною необхідністю; дотримання принципу пропорційності, тобто забезпечення справедливого балансу між застосованими засобами та очікуваним результатом, без покладання на особу надмірного тягаря [85, с. 170].

Не слід забувати, що Стаття 64 Конституції України передбачає, що в період воєнного або надзвичайного стану допускається встановлення певних обмежень прав і свобод із обов'язковим зазначенням термінів дії таких обмежень. А тому, відзначимо, першим масштабним документом в історії незалежної України щодо

відступу від міжнародних зобов'язань стала Заява «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», затверджена Постановою Верховної Ради від 21.05.2015 № 462-VIII. Внаслідок початку збройної агресії російської федерації було прийнято ряд законодавчих змін, які передбачали відступ від зобов'язань, визначених пунктом 3 статті 2, статтями 9, 12, 14 та 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статтями 5, 6, 8 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [121].

Після початку повномасштабного вторгнення військ РФ на територію України, Президент України підписав №64 «Про введення воєнного стану» від 24 лютого 2022 року, разом із відповідним Законом про його затвердження [120]. Відзначимо, у президентському указі містився лише перелік статей Конституції (30-34, 38, 39, 41-44, 53), згідно з якими тимчасово можуть запроваджуватися обмеження прав і свобод громадян. Документ також передбачав можливість тимчасового обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та обсязі, необхідних для забезпечення запровадження та реалізації заходів правового режиму воєнного стану. Детальніші роз'яснення щодо обсягу застосування цих відступів від зобов'язань були пізніше надіслані у формі офіційної нотифікації Генеральному секретарю ООН [33].

У цій нотифікації, відзначає В. Богатир, українські посадовці детально виклали статті Конституції, причому примітно, що цитування статей було не повним, а вибіркоvim, що може вказувати на проголошення конкретного обсягу обмежень. У документі також містилися посилання на відповідні положення Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, виконання яких Україна тимчасово призупиняє [33]. Так, зокрема, цим актом призупинено й положення статті 41 Конституції України: «Кожен має право володіти, користуватися і

розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Обмеження є відмовою від зобов'язань за ст. 25 Пакту та ст. 1 Додаткового протоколу до Конвенції» [33].

Також Генерального секретаря було поінформовано, що відповідно до статті 8 Закону «Про правовий режим воєнного стану», в Україні або в окремих її місцевостях, де запроваджено воєнний стан, військове командування спільно з військовими адміністраціями мають право запроваджувати та реалізовувати певні заходи, які пов'язані з відступом від зобов'язань за статтями 3, 8 (пункт 3), 9, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 Пакту та статтями 4 (пункт 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, статтями 1, 2 Додаткового протоколу, статтею 2 Протоколу № 4 до Конвенції, зокрема й щодо права «примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка» [33].

Отже, на наш погляд, конституційно-правове регулювання відносин власності має визначальний вплив на всю економічну систему держави та її розвиток. Як демонструє аналіз, власність є фундаментальною категорією, яка формує економічний базис суспільства та однією з перших отримує юридичне оформлення в будь-якій державі, при цьому, Конституція як основний закон держави встановлює межі державного втручання в економічні процеси та визначає співвідношення публічної і приватної форм власності, що безпосередньо впливає на політичну, соціальну та демографічну сфери суспільного життя.

Принцип непорушності права власності, на наш погляд, має системоутворюючий характер для всього цивільного законодавства України та закріплений як на конституційному рівні, так і в галузевому законодавстві. Зокрема, Конституція України та Цивільний кодекс України утверджують

рівність усіх суб'єктів права власності, забороняють протиправне позбавлення власності та проголошують непорушність права приватної власності. Ці положення деталізуються на рівні спеціального законодавства, яке спрямоване на забезпечення безперешкодної реалізації власницьких правомочностей та їх захист.

Водночас право власності не є абсолютним і може підлягати законним обмеженням, особливо в умовах воєнного або надзвичайного стану. Запровадження таких обмежень відповідає як міжнародним стандартам (зокрема, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), так і вимогам національного законодавства. Правомірність втручання у право приватної власності визначається трискладовим тестом: законність втручання, наявність легітимної мети та дотримання принципу пропорційності. Зокрема, в умовах воєнного стану в Україні було запроваджено особливий правовий режим, який передбачає можливість примусового відчуження майна для потреб держави, що вимагає чіткого дотримання встановлених процедур та забезпечення справедливого балансу між суспільними інтересами та правами власників.

3.3. Право на свободу підприємницької діяльності

Реалізація конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність у першу чергу потребує розуміння того, як втілюється норма Конституції України (ст. 42). Вивчення характеристик та формування визначення втілення цієї конституційної свободи має значення не тільки для теорії конституційного та господарського права, але й для практичного забезпечення дієвості конституційної норми, яка закріплює зазначену свободу особи [106, с. 98].

Отже, свобода підприємницької діяльності є одним із фундаментальних економічних прав людини, закріплених у конституціях більшості демократичних держав, включаючи Україну. Стаття 42 Конституції України гарантує кожному громадянину право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Це

право виступає важливим елементом конституційної економіки та відображає принцип економічного самовизначення особи в демократичному суспільстві.

В контексті вже висвітленого нами питання конституційної економіки, відзначимо, право на свободу підприємницької діяльності є ключовим об'єктом її вивчення, оскільки воно безпосередньо впливає на формування ринкових відносин, розвиток конкуренції та загальний економічний добробут суспільства. Саме тому, аналіз механізмів реалізації цього права має дати можливість зрозуміти, наскільки ефективно/неефективно держава забезпечує баланс між свободою підприємництва та необхідними обмеженнями в інтересах суспільства.

Отже, на наш погляд, у сучасних умовах глобалізації та цифрової трансформації економіки питання захисту та реалізації конституційного права на підприємницьку діяльність набуває особливої актуальності. Розширення можливостей для підприємництва, спрощення регуляторних процедур та створення сприятливого бізнес-середовища є необхідними передумовами для економічного зростання України. Водночас важливим залишається забезпечення соціальної відповідальності бізнесу та дотримання принципів сталого розвитку, що відповідає сучасним тенденціям конституційної економіки та міжнародним стандартам захисту економічних прав людини.

Втілення конституційної свободи особи щодо підприємницької діяльності, відзначає А. Оліник, вимагає розуміння концепцій «індивідуальної свободи» та «економічної свободи». Конституційна свобода на підприємницьку діяльність в Україні не може бути реалізована без наявності індивідуальної свободи в економічному просторі суспільства. Концепція реалізації конституційної свободи підприємництва нерозривно пов'язана з втіленням правової норми, що гарантує цю свободу. У правовій теорії, пише вчений, реалізація правової норми трактується як законне впровадження вимог правових норм у суспільні відносини. Структура правореалізації включає правовідносини, які охоплюють права, свободи та обов'язки, при цьому, важливим компонентом у процесі

правореалізації конституційної свободи підприємництва виступає відповідальність – як самої особи, так і держави та інших суб'єктів громадянського суспільства – за законне здійснення підприємницької діяльності в Україні [106, с. 99].

При реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність суттєву роль відіграють моделі поведінки учасників правовідносин, їхнє волевиявлення, а також інтереси та потреби, що виникають у процесі втілення цієї свободи. Визначення кола суб'єктів правовідносин стає принциповим питанням при вивченні умов реалізації конституційної свободи підприємництва. При цьому, вказує А.Ковач, необхідно розмежовувати правові категорії «суб'єкт підприємницької діяльності», «суб'єкт господарювання» та «суб'єкт права на підприємницьку діяльність», оскільки ці поняття відрізняються за обсягом, змістом і формою. Варто підкреслити, що особа набуває статусу суб'єкта підприємницької діяльності тільки після офіційної реєстрації в установленому законодавством порядку. Натомість, свобода на підприємницьку діяльність потенційно належить кожному суб'єкту від народження, а процедура реєстрації представляє собою лише один з етапів реалізації цієї свободи, який відбувається за наявності визначених законом умов [70, с. 213].

Схоже твердження можна знайти і в роботі Ю.Сагайдака. Так, зокрема, вчений відзначає, суттєвим аспектом при вивченні умов реалізації конституційного права людини і громадянина на підприємництво є визначення кола суб'єктів цього права. На думку дослідника, необхідно диференціювати правові категорії «суб'єкт підприємницької діяльності», «суб'єкт господарювання» та «суб'єкт права на підприємницьку діяльність», оскільки ці поняття розрізняються за обсягом, змістом і формою. Статус суб'єкта підприємницької діяльності, пише вчений, особа набуває лише після офіційної реєстрації в установленому законодавством порядку. Натомість, право на підприємницьку діяльність потенційно належить кожному індивіду від

народження, а процедура реєстрації є лише етапом реалізації цього права, який здійснюється за наявності визначених законом умов. Таким чином, ключовою та обов'язковою умовою реалізації права на підприємницьку діяльність слід вважати легалізацію підприємницької діяльності суб'єкта [140, с. 88].

Крім того, дослідник акцентує свою увагу на тому, що легалізація діяльності підприємців належить до адміністративних заходів, оскільки включає державну реєстрацію, ліцензування, патентування, сертифікацію, стандартизацію та інші процедури, які нормативно встановлені, є обов'язковими для підприємця та впроваджуються через діяльність державних органів. З правової точки зору, «легалізацію суб'єктів підприємництва» варто розглядати як офіційне визнання державою законності участі суб'єктів у підприємницьких відносинах [140, с. 89].

Цікавою, на наш погляд, є думка, О. Басая, який стверджує, що свобода підприємницької діяльності становить одне з фундаментальних конституційних прав громадян, яке закріплено статтею 42 Конституції України та деталізовано в галузевому законодавстві, передусім у цивільному та господарському, де воно виступає як основоположний принцип. Це право формує підґрунтя принципу свободи підприємницької діяльності як міжгалузевого принципу, що слугує правовим орієнтиром у регулюванні економічних правовідносин. Даний принцип втілюється через такі характеристики підприємництва як самостійність та ініціативність: підприємець на основі власної ініціативи визначає основні напрями своєї діяльності, приймає рішення щодо її здійснення та має можливість вільно обирати рід занять. Таким чином, свобода підприємництва включає як можливість його вільного здійснення, так і свободу вибору – займатися чи не займатися підприємницькою діяльністю [13].

Цей же вчений відзначає, свобода підприємництва представляє собою більшою мірою свободу економічної діяльності в її найширшому розумінні, без прив'язки до конкретних форм її практичного втілення. При цьому існує двоякий вплив держави на реалізацію прав підприємців – з одного боку, держава створює

гарантії для їх забезпечення, а з іншого – встановлює певні обмеження, зумовлені необхідністю захисту суспільних інтересів. Така свобода не є абстрактним поняттям, а має конкретний правовий зміст, що включає визначені обмеження та заборони [13].

Реалізація права не може відбуватися без активної ролі держави. Цей процес здійснюється відповідними методами, із застосуванням необхідних інструментів та дотриманням встановлених умов. Організаційний порядок реалізації права становить комплексний юридичний механізм. Стосовно права на підприємницьку діяльність, такий механізм закріплений на законодавчому рівні як процедурно-правовий. Таким чином, реалізація права на підприємницьку діяльність не обмежується лише формальним наділенням суб'єкта цим правом, а передбачає його використання у визначеному законодавством процедурно-правовому порядку [30, с. 99-102].

О. Дарницька приходять до висновку, що умовами реалізації конституційного права на підприємницьку діяльність є комплекс законодавчо закріплених вимог, які держава висуває до осіб (незалежно від їхнього громадянства), котрі прагнуть займатися підприємницькою діяльністю, і при дотриманні яких гарантоване Конституцією право втілюється в практичну дійсність. Держава приділяє значну увагу регламентуванню підприємницької діяльності та умов її провадження, що цілком обґрунтовано, адже підприємництво виступає рушійною силою економіки, без розвитку якої неможливий прогрес держави в цілому. На жаль, стверджує вчена, сьогодні багато аспектів у цій сфері потребують коригування та вдосконалення. Проте, позитивним є те, що держава не залишається осторонь, а продовжує активну роботу в даному напрямі. Розвиток підприємництва в Україні залежить насамперед від формування справжніх, повноцінних ринкових умов, які дозволять громадянам повноцінно реалізовувати своє конституційне право на підприємницьку діяльність і

створюватимуть атмосферу підтримки підприємництва як фундаменту соціального прогресу [47].

Норми статті 42 Конституції України функціонально пов'язані зі статтею 15 Основного Закону, яка встановлює принцип економічної багатоманітності; статтею 16, що визначає забезпечення економічної безпеки України як ключову функцію держави; а також статтями 13 та 14, які закріплюють право власності на природні ресурси, що є одними з найважливіших факторів виробництва. Крім того, реалізація конституційного права на підприємницьку діяльність також має прямий і нерозривний зв'язок зі статтею 41 Конституції України, яка визначає зміст і форми права власності та гарантує непорушність права приватної власності; статтею 43, що закріплює право на працю; та статтею 54, яка встановлює гарантії свободи творчості та захисту прав інтелектуальної власності [70, с. 221-222].

В. Погорілко та В. Федоренко класифікують конституційне право на підприємницьку діяльність як одне з економічних прав і свобод. Згідно з їхнім тлумаченням, сутність цього права полягає в можливості провадити ризикову діяльність, спрямовану на отримання прибутку. Щодо кола суб'єктів, дане право поширюється на всіх громадян України, а також іноземців та осіб без громадянства. До винятків належать депутати, посадові та службові особи органів державної влади та місцевого самоврядування, військовослужбовці, працівники правоохоронних органів, судді та деякі інші категорії. Таким чином, у своїх дослідженнях конституційного права на підприємницьку діяльність В. Погорілко та В. Федоренко проводять розмежування між загальною конституційною свободою підприємництва та її суб'єктними обмеженнями [113].

Для з'ясування термінологічної неоднозначності, пише М. Козачук, необхідно встановити співвідношення понять «підприємницька діяльність» та «господарська діяльність». Це питання має досить чітке вирішення: підприємницька діяльність є різновидом господарської діяльності, що

здійснюється з метою отримання прибутку. При цьому господарська діяльність може здійснюватися і без мети одержання прибутку, у такому випадку вона класифікується як некомерційна господарська діяльність. Такі висновки безпосередньо впливають, зокрема, із положень статті 3 Господарського кодексу України. В той же час, зазначає вчений, оскільки господарська діяльність об'єднує як підприємницьку діяльність, так і некомерційну діяльність, постає питання: чи можливо говорити про «свободу некомерційної діяльності», а відтак і про свободу «господарської діяльності» загалом? Враховуючи вищезазначене, а також кількість законодавчих обмежень некомерційної господарської діяльності, на погляд дослідника, відсутні підстави говорити про свободу некомерційної господарської діяльності як таку. А оскільки некомерційна господарська діяльність є складовою господарської діяльності в цілому, термін «свобода підприємницької діяльності» точніше відображає сутність описуваного явища, ніж більш широкий термін «свобода господарської діяльності» [72, с. 88].

А. Кучеренко, аналізуючи конституційне право на підприємницьку діяльність, наголошує, що втілення цього конституційного права істотно залежить від результативності державних заходів щодо його гарантування. Він вважає, що визначальним аспектом при вивченні умов реалізації конституційного права людини і громадянина на підприємництво є офіційне узаконення такої діяльності. При цьому, узаконення діяльності підприємців відноситься до адміністративних інструментів, адже охоплює державну реєстрацію, ліцензування, патентування, сертифікацію, стандартизацію та інші процедури, які законодавчо регламентовані, обов'язкові для виконання підприємцем та реалізуються державними органами. Для формування сприятливого підприємницького середовища держава здійснює підтримку бізнесу через: забезпечення матеріально-технічної та інформаційної інфраструктури для підприємців, організацію навчання та підвищення кваліфікації персоналу;

заохочення інноваційних розробок, впровадження нової продукції та послуг; фінансування підприємців через цільові кредитні програми [91, с. 40].

У своєму дисертаційному дослідженні державного забезпечення конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність С. Різник увів дві нові концептуальні категорії. Першу - «безпосередню підприємницьку діяльність» - він визначає як діяльність, яку провадять зареєстровані відповідно до законодавства суб'єкти (як фізичні, так і юридичні особи). Другу категорію – «опосередковану підприємницьку діяльність» - автор трактує як таку, що реалізується фізичними особами не напряму, а через юридичних осіб, якими вони володіють на праві власності [131, с. 8].

За своєю суттю право на підприємницьку діяльність, вказує А. Мосійчук, представляє собою закріплені Конституцією та законодавством України правові можливості особи діяти певним чином у виробничій сфері для отримання прибутку. Змістовно це право охоплює матеріальні блага у виробничій галузі та юридичні повноваження щодо цих благ: можливість їх обмінювати, розподіляти, володіти ними, користуватися та розпоряджатися ними, а також отримувати економічну вигоду. Формально це право виражається як певна міра або модель, спосіб, форма поведінки, вияв волевиявлення, інтересів та можливостей людини і громадянина у виробничій сфері. Право особи на підприємницьку діяльність, на думку дослідниці, можна визначити як визнану та забезпечену Конституцією і законами України можливість людини і громадянина діяти у сфері виробництва, розподілу, обміну, надання послуг, торговельній діяльності та використання матеріальних благ з метою отримання прибутку, реалізуючи цю діяльність самостійно, ініціативно, систематично та на власний ризик [100].

Права громадян у підприємницькій сфері, за твердженням О. Леонова, становлять комплекс юридичних норм і гарантій, що надають кожній особі легальну можливість займатися підприємництвом. До них належать свобода вибору напрямку підприємницької діяльності, правомочність щодо створення та

офіційної реєстрації бізнесу, можливість здійснення господарської діяльності, правові механізми захисту економічних інтересів і майнових прав, а також право на державну підтримку за необхідних обставин та інші відповідні права [94, с. 134].

Таким чином, на наш погляд, конституційне право на підприємницьку діяльність є одним із фундаментальних економічних прав людини, закріплених у статті 42 Конституції України та деталізованих у галузевому законодавстві. Це право формує основу принципу економічної багатоманітності та забезпечує можливість кожному громадянину самостійно, ініціативно та на власний ризик здійснювати діяльність, спрямовану на отримання прибутку. Важливо розуміти, що право на підприємницьку діяльність належить особі від народження, а процедура реєстрації є лише етапом його реалізації, при цьому статус суб'єкта підприємницької діяльності набувається тільки після офіційної легалізації.

Реалізація конституційного права на підприємницьку діяльність вимагає активної ролі держави, яка створює необхідні гарантії та встановлює певні обмеження. Механізм реалізації цього права включає комплекс адміністративних заходів: державну реєстрацію, ліцензування, патентування, сертифікацію та стандартизацію. Водночас держава забезпечує підтримку підприємництва через розвиток матеріально-технічної та інформаційної інфраструктури, заохочення інновацій та фінансування через цільові кредитні програми. Вважаємо, баланс між свободою підприємництва та необхідними обмеженнями в інтересах суспільства є ключовим аспектом у забезпеченні ефективної реалізації цього конституційного права.

В умовах глобалізації та цифрової трансформації економіки захист і реалізація конституційних економічних прав набувають особливої актуальності. Розширення можливостей для підприємництва, спрощення регуляторних процедур та створення сприятливого бізнес-середовища є необхідними передумовами для економічного зростання України. При цьому важливим

залишається забезпечення соціальної відповідальності бізнесу та дотримання принципів сталого розвитку, що відповідає сучасним тенденціям конституційної економіки та міжнародним стандартам захисту економічних прав людини. Розвиток підприємництва в Україні безпосередньо залежить від формування справжніх ринкових умов, які дозволять громадянам повноцінно реалізовувати своє конституційне право на підприємницьку діяльність.

В контексті тематики нашого дослідження не можемо залишити поза увагою й того факту, що феномен соціальної відповідальності бізнесу має, як було зазначено вище, головним чином соціальну природу, навіть попри те, що окремі його аспекти оцінюються і з точки зору дотримання суб'єктами підприємництва вимог чинного законодавства України. Правова наука оперує іншою термінологією та характеризується відмінними категоріями і явищами, зокрема юридичною відповідальністю, яка, як впливає з самої назви, має суто юридичне значення. З позиції прагматичного юридичного підходу для об'єктивного господарського права ключовим є недотримання бізнесом законодавчих вимог, що, в свою чергу, стає підставою для притягнення до юридичної відповідальності. І хоча недотримання бізнесом законодавчих вимог одночасно є проявом соціальної безвідповідальності та підставою для юридичної відповідальності, ці категорії все ж розмежовуються. Однак це не означає, що явище соціальної відповідальності бізнесу не може набувати юридичного характеру. Об'єктивне господарське право спроможне охоплювати певні аспекти правової дійсності своїми нормами, включаючи їх таким чином до механізму господарсько-правового регулювання. Крім того, з викладеного вище розуміння соціальної відповідальності бізнесу впливає, що рівень такої відповідальності значною мірою визначається саме положеннями об'єктивного господарського права [99, с. 197].

Таким чином, на наш погляд, постає питання про активне впровадження новітнього для України інституту соціального підприємництва.

Відзначимо, ключовою особливістю соціального підприємництва, що відрізняє його від класичних бізнес-моделей, є його стратегічна спрямованість на розв'язання суспільно значущих проблем. У цій моделі отримання прибутку відіграє другорядну роль, проте саме розподіл отриманих фінансових ресурсів слугує інструментом реалізації соціальних ініціатив. Саме тому підвищений рівень мотивації становить характерну рису соціальних підприємців. Важливо чітко розмежовувати концепції «соціальної відповідальності бізнесу» та «соціального підприємства». Соціальне підприємство характеризується конкретними альтруїстичними цілями соціального спрямування. При цьому соціальний результат виступає не як супутній ефект, а як цілеспрямований і запланований підсумок діяльності такого підприємства [34].

Соціальне підприємство являє собою форму господарської діяльності, започатковану спеціально для розв'язання конкретних суспільних проблем за допомогою підприємницьких методів. Таким чином, головна відмінність соціального підприємства від традиційного полягає в мотивації його створення: соціальне підприємство орієнтоване на подолання суспільних викликів і досягнення позитивних змін у соціумі, тоді як традиційне підприємство переслідує насамперед мету отримання економічної вигоди [66, с. 62].

Коріння соціального підприємства сягає XVII століття, коли цей вид діяльності зародився як нетрадиційний спосіб формування доходів у приватному секторі. Концепція активно розвивалася, і вже у XIX столітті в англійському місті Халл з'явилося одне з перших соціально орієнтованих виробництв – безробітні мельники відновили роботу закинутого млина для виготовлення борошна малозабезпеченим членам громади. Їхня діяльність мала передусім соціальне, а не комерційне спрямування. Подальший розвиток ідей соціального підприємства пов'язаний з працями Р. Оуена, який закликав робітників створювати об'єднання зі спільним володінням засобами виробництва. Він просував концепцію кооперативів не просто як комерційних структур, а як

соціальні підприємства, що працюють на благо громади та поєднують інтереси місцевих жителів і бізнесу. Попередниками сучасних соціальних підприємств можна вважати кооперативи з колективною формою власності, де працівники мали виключне право членства. Формування цілісної концепції соціального підприємства відбулося 1978 року у Великій Британії, де було запропоновано модель господарювання на основі спільної власності, яка відповідала принципам економічної, соціальної та екологічної ефективності. Ця концепція заклала основу для загальноприйнятого сьогодні визначення соціального підприємства як офіційно зареєстрованої організації зі спільною власністю, побудованої на принципах рівноправного володіння та спрямованої на вирішення суспільних і екологічних проблем [28, с. 150].

За своєю природою соціальне підприємництво займає проміжне становище між комерційною та неприбутковою діяльністю. Щоб відповідати критеріям соціального підприємства, необхідно мати функціонуючу бізнес-модель і водночас створювати вимірювану соціальну чи екологічну цінність. Ця концепція ідеально підходить для тих, хто вагається між благодійністю та прибутковістю. На щастя, такий вимушений вибір не є необхідним, оскільки численні соціальні підприємці демонструють ефективність такого гібридного підходу. Подібна модель успішно функціонує і в Україні, представлена такими проєктами як Urban Space 100 (і 500), Горіховий Дім, Манівці, Ясна Річ, ІнваФішки, Woodluck, Good Bread from Good People, Третя після опівночі та багатьма іншими. Ці організації існують для розв'язання актуальних суспільних проблем, використовуючи при цьому підприємницькі методи генерування доходу. Варто зазначити, що термін «соціальний бізнес» уперше запропонував лауреат Нобелівської премії М. Юнус. Серед семи фундаментальних принципів соціального бізнесу, сформульованих ученим, особливо значущими є протидія бідності, повернення інвестицій без виплати дивідендів, екологічна відповідальність та поліпшення умов праці.

Згідно з концепцією М. Юнуса, соціальний бізнес мав стати домінуючою моделлю капіталізму майбутнього з гуманістичним спрямуванням [28, с. 150].

Ухвалення підприємницьких рішень для впровадження та забезпечення конструктивного суспільного впливу лежить в основі соціального підприємництва, вважають І. Каширнікова, К. Спірідонова, О. Кірнос. Соціальні підприємці, за твердженням вчених, намагаються застосовувати бізнес-методології для розв'язання економічних, соціальних або екологічних викликів, зокрема таких як бідність, продовольча незабезпеченість, проблеми у сфері охорони здоров'я та добробуту, гендерна дискримінація, економічний розвиток та освітні потреби. Ця форма господарювання дозволяє оперативно надавати соціальні послуги вищої якості, використовуючи механізми працевлаштування, підтримки вразливих груп населення тощо. На основі проведених досліджень дослідники констатують наявність певних викликів у сфері соціального підприємництва, проте його успішний розвиток сприятиме зниженню соціальної напруги в країні в умовах воєнного стану, оскільки ця діяльність є складовою глобального руху до стійкішого та справедливішого світу. Дотримуючись такого напрямку, соціальні підприємці стають взірцем для наслідування, створюючи ефект хвилі, що каталізує позитивні трансформації в різних секторах економіки та життя українців [66, с. 63].

Соціальне підприємництво пропонує новий підхід до розуміння конституційного права на соціальний захист, яке передбачає забезпечення громадян у випадках повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, незалежного від них безробіття, а також у старості та інших законодавчо визначених ситуаціях. Завдяки соціальному підприємництву соціально вразливі категорії населення отримують можливість вийти за межі традиційного соціального забезпечення та розширити спектр своїх можливостей. До таких вразливих груп належать особи з інвалідністю, люди з психічними розладами, безробітні з утриманнями, безробітні віком понад 54 роки та особи,

які тривалий час не мають роботи, представники ромської етнічної меншини, ув'язнені або колишні в'язні, особи із алкогольною чи наркотичною залежністю, безпритульні, жертви торгівлі людьми та біженці [28, с. 150].

Соціальне підприємство, за твердженням А. Рамського, виступає особливою формою підприємницької діяльності та важливим інструментом розвитку соціальної підсистеми економічної безпеки міста. Воно поєднує фінансову складову з орієнтацією на досягнення соціальних, екологічних, безпекових та адаптаційних цілей, відповідаючи на суспільні виклики, які загострилися під час повномасштабного вторгнення агресора в Україну. Соціальні підприємці, відзначає дослідник, розв'язуючи різноманітні соціальні проблеми, одночасно є повноцінними учасниками економічних процесів. Ефективна організація їхньої діяльності створює можливості для самозайнятості та формування нових робочих місць, що позитивно впливає на економічний клімат країни та підвищує рівень добробуту громад [127].

Ключовою особливістю соціального підприємства є досягнення т.зв. трипаризму ефективності — одночасного забезпечення економічних, екологічних та соціальних результатів діяльності. У глобальному контексті соціальне підприємництво демонструє тенденцію до зростання популярності, чому сприяють як інституційна підтримка, так і схильність споживачів надавати перевагу продукції та послугам таких організацій. Ця споживча прихильність ґрунтується на психологічних та ментальних особливостях людей, які охочіше витрачають кошти, коли усвідомлюють, що їхня покупка одночасно підтримує суспільно важливі ініціативи. Фактично, це створює суттєву маркетингову перевагу для соціальних підприємств порівняно з традиційними суб'єктами підприємницької діяльності [34, с. 10].

Схожу думку висловлюють й Т. Міхайліна, Ю. Гоцуляк та А. Гель, які відзначають, інститут соціального підприємництва можна охарактеризувати як міжгалузеве явище, що функціонує на перетині економічної, соціальної та

правової систем. У контексті економічної системи, на думку вчених, соціальне підприємництво представляє собою особливий різновид підприємницької діяльності, що сприяє зміцненню економічного потенціалу та реалізації підприємницьких ініціатив. В рамках соціальної системи соціальне підприємництво виступає механізмом самоорганізації індивідів, об'єднаних метою спільного вирішення проблем конкретної громади. Такий підхід є особливо ефективним на місцевому рівні, де специфічні потреби та виклики громади проявляються найбільш чітко і безпосередньо [98, с. 254].

Отже, здійснене вченими дослідження виявляє багатогранну функцію соціального підприємництва, яке одночасно виступає у трьох ключових ролях. По-перше, воно слугує дієвим механізмом стимулювання підприємницької ініціативи. По-друге, функціонує як важливий інститут громадянського суспільства та ефективний засіб колективної самоорганізації для розв'язання актуальних соціальних викликів. По-третє, створює фундаментальну основу для формування та розвитку соціальної держави [98, с. 256].

Таким чином, економічні права людини знаходять своє практичне втілення через модель соціального підприємництва, яке займає унікальне положення на перетині комерційної та неприбуткової діяльності. Цей міжгалузевий інститут, функціонуючи одночасно в економічній, соціальній та правовій системах, забезпечує реалізацію фундаментальних економічних прав через створення робочих місць для вразливих категорій населення, подолання бідності та суспільних викликів. На відміну від соціальної відповідальності бізнесу, соціальне підприємництво ставить соціальну місію в центр своєї бізнес-моделі, використовуючи підприємницькі методи не лише для отримання прибутку, але й для цілеспрямованого досягнення позитивних суспільних змін.

Економічні права людини отримують новий вимір через трипаризм ефективності соціального підприємництва, що передбачає одночасне забезпечення економічних, екологічних та соціальних результатів. Історична

еволюція цієї концепції від кооперативних рухів XVII століття до сучасних соціальних підприємств в Україні демонструє послідовне розширення розуміння економічних прав – від базового права на працю до комплексного права на гідний рівень життя та сприятливе середовище. Особливого значення ця модель набуває в умовах воєнного стану, коли соціальне підприємництво здатне знижувати соціальну напругу та забезпечувати ефективну реалізацію економічних прав громадян у кризових умовах.

Економічні права людини через призму соціального підприємництва трансформуються з пасивних гарантій, забезпечених державою, у активний інструмент самореалізації та самозабезпечення громадян. Багатогранна функція соціального підприємництва як механізму стимулювання підприємницької ініціативи, інституту громадянського суспільства та основи для розбудови соціальної держави сприяє новому розумінню конституційного права на соціальний захист. Завдяки цьому вразливі категорії населення отримують можливість виходити за межі традиційного соціального забезпечення, що розширює спектр їхніх економічних можливостей та створює позитивний вплив на економічний клімат країни, підвищуючи рівень добробуту як окремих громад, так і суспільства в цілому.

Висновки до Розділу 3

1. Економічні права і свободи людини та громадянина займають фундаментальне місце в системі конституційних прав, забезпечуючи можливість особи брати активну участь в економічному житті держави. Історично належачи до другого покоління прав людини, економічні права сформувались як результат суспільної боротьби за покращення матеріального становища та підвищення рівня життя. Попри існування в західній правовій доктрині теорії про «другорядність» економічних прав порівняно з громадянськими та політичними,

сучасна конституційна доктрина розглядає їх як невід'ємний елемент правового статусу особи та важливий показник розвитку правової держави.

2. Аналіз наукових підходів до визначення економічних прав демонструє різноманітність трактувань, проте спільним у них є визнання того, що економічні права забезпечують особі можливість вільно розпоряджатися основними факторами господарської діяльності, володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами. Важливо відзначити, що система економічних прав характеризується як єдністю, так і внутрішньою структурною диференціацією елементів. Для повноцінного дослідження економічних прав необхідно враховувати не лише взаємодію між фізичними та юридичними особами, але й роль держави та її органів у забезпеченні цих прав.

3. Конституція України 1996 року вперше в історії вітчизняного конституціоналізму повноцінно закріпила комплекс економічних прав, встановивши фундаментальні засади ринкової економіки. Проте саме закріплення в Конституції економічних прав не гарантує їх автоматичної реалізації – для ефективного захисту цих прав держава повинна розробити чіткі, зрозумілі та дієві механізми правового захисту.

Саме тому, економічні права та свободи людини і громадянина - це самостійна, конституційно закріплена категорія прав у загальній системі прав і свобод, що визначає можливості особи вільно та активно брати участь в економічному житті суспільства через володіння, користування і розпорядження матеріальними благами та факторами виробництва, здійснення підприємницької та трудової діяльності, а також набуття, реалізацію й захист цих прав у межах, формах і способах, визначених Конституцією та законами України, з метою забезпечення гідного рівня життя та розвитку особистості в економічній сфері.

4. Конституційно-правове регулювання відносин власності має визначальний вплив на всю економічну систему держави та її розвиток. Як демонструє аналіз, власність є фундаментальною категорією, яка формує

економічний базис суспільства та однією з перших отримує юридичне оформлення в будь-якій державі, при цьому, Конституція як основний закон держави встановлює межі державного втручання в економічні процеси та визначає співвідношення публічної і приватної форм власності, що безпосередньо впливає на політичну, соціальну та демографічну сфери суспільного життя.

5. Принцип непорушності права власності має системоутворюючий характер для всього цивільного законодавства України та закріплений як на конституційному рівні, так і в галузевому законодавстві. Зокрема, Конституція України та Цивільний кодекс України утверджують рівність усіх суб'єктів права власності, забороняють протиправне позбавлення власності та проголошують непорушність права приватної власності. Ці положення деталізуються на рівні спеціального законодавства, яке спрямоване на забезпечення безперешкодної реалізації власницьких правомочностей та їх захист.

Водночас право власності не є абсолютним і може підлягати законним обмеженням, особливо в умовах воєнного або надзвичайного стану. Запровадження таких обмежень відповідає як міжнародним стандартам (зокрема, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), так і вимогам національного законодавства. Правомірність втручання у право приватної власності визначається трискладовим тестом: законність втручання, наявність легітимної мети та дотримання принципу пропорційності. Зокрема, в умовах воєнного стану в Україні було запроваджено особливий правовий режим, який передбачає можливість примусового відчуження майна для потреб держави, що вимагає чіткого дотримання встановлених процедур та забезпечення справедливого балансу між суспільними інтересами та правами власників.

6. Конституційне право на підприємницьку діяльність є одним із фундаментальних економічних прав людини, закріплених у статті 42 Конституції України та деталізованих у галузевому законодавстві. Це право формує основу принципу економічної багатоманітності та забезпечує можливість кожному

громадянину самостійно, ініціативно та на власний ризик здійснювати діяльність, спрямовану на отримання прибутку. Важливо розуміти, що право на підприємницьку діяльність належить особі від народження, а процедура реєстрації є лише етапом його реалізації, при цьому статус суб'єкта підприємницької діяльності набувається тільки після офіційної легалізації.

7. Реалізація конституційного права на підприємницьку діяльність вимагає активної ролі держави, яка створює необхідні гарантії та встановлює певні обмеження. Механізм реалізації цього права включає комплекс адміністративних заходів: державну реєстрацію, ліцензування, патентування, сертифікацію та стандартизацію. Водночас держава забезпечує підтримку підприємництва через розвиток матеріально-технічної та інформаційної інфраструктури, заохочення інновацій та фінансування через цільові кредитні програми. Баланс між свободою підприємництва та необхідними обмеженнями в інтересах суспільства є ключовим аспектом у забезпеченні ефективного реалізації цього конституційного права.

8. Економічні права людини знаходять своє практичне втілення через модель соціального підприємництва, яке займає унікальне положення на перетині комерційної та неприбуткової діяльності. Цей міжгалузевий інститут, функціонуючи одночасно в економічній, соціальній та правовій системах, забезпечує реалізацію фундаментальних економічних прав через створення робочих місць для вразливих категорій населення, подолання бідності та суспільних викликів. На відміну від соціальної відповідальності бізнесу, соціальне підприємництво ставить соціальну місію в центр своєї бізнес-моделі, використовуючи підприємницькі методи не лише для отримання прибутку, але й для цілеспрямованого досягнення позитивних суспільних змін.

9. Економічні права людини отримують новий вимір через трипаризм ефективності соціального підприємництва, що передбачає одночасне забезпечення економічних, екологічних та соціальних результатів. Історична

еволюція цієї концепції від кооперативних рухів XVII століття до сучасних соціальних підприємств в Україні демонструє послідовне розширення розуміння економічних прав – від базового права на працю до комплексного права на гідний рівень життя та сприятливе середовище. Особливого значення ця модель набуває в умовах воєнного стану, коли соціальне підприємництво здатне знижувати соціальну напругу та забезпечувати ефективну реалізацію економічних прав громадян у кризових умовах.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз наукових підходів до розуміння конституційного ладу виявляє суттєву дихотомію: формальний підхід розглядає його як устрій, що спирається на конституцію незалежно від її змісту, тоді як змістовний підхід, що домінує в науці конституційного права, вимагає відповідності певним демократичним критеріям – верховенству права, народному суверенітету, захисту прав і свобод громадян. Важливо відзначити, що хоча Конституція України не містить визначення конституційного ладу, цей термін відіграє фундаментальну роль у конституційному праві та є інститутом, який реалізується через всю національну правову систему.

На основі проаналізованих джерел пропонуємо таке визначення конституційного ладу: конституційний лад – це нормативно закріплена цілісна система суспільно-політичних відносин, що ґрунтується на принципах верховенства права, народного суверенітету та справедливості, охоплює політичну, економічну та соціальну сфери життя суспільства, встановлює правові межі функціонування державної влади та забезпечує гарантії прав і свобод людини й громадянина. При цьому, на відміну від конституційного устрою, який може існувати в будь-якій державі з конституцією, конституційний лад передбачає не лише формальне закріплення, але й реальне функціонування механізмів обмеження державного свавілля, реалізації народовладдя та захисту людської гідності.

2. Аналіз наукових підходів до співвідношення понять «конституційний лад» та «державний лад» дозволяє зробити висновок про їх нетотожність. Конституційний лад є ширшим за змістом поняттям, яке охоплює не лише державний, але й суспільний лад. Ключовими відмінностями конституційного ладу від державного є обов'язкова наявність конституції, визнання непорушності прав і свобод людини, народного суверенітету, поділу влади та наявність механізмів забезпечення демократичного функціонування держави. Державний

лад, натомість, може існувати і без цих ознак, зокрема в недемократичних державах.

3. Аналіз наукових підходів до співвідношення конституційного та суспільного ладу виявив чітку еволюцію правових поглядів від ідеологізованого радянського розуміння суспільного ладу до сучасного трактування конституційного ладу як юридичної категорії. Радянська юридична наука розглядала суспільний лад переважно крізь призму соціалістичної ідеології, тоді як сучасні дослідники (В. Погорілко, А. Колодій, В. Копейчиков та інші) пропонують більш системний підхід, наголошуючи на правовому характері, структурованості та багаторівневості суспільного ладу. Як бачимо, простежується чітка тенденція відходу від абсолютизації ролі конституції як інструменту неправового впливу до визнання її як засобу регулювання найважливіших суспільних відносин.

Сучасна конституційно-правова доктрина проводить чітке розмежування між поняттями «конституційний лад» та «суспільний лад», визначаючи конституційний лад як частину суспільного ладу, що отримала конституційне закріплення та захист. При цьому важливою передумовою формування конституційного ладу визнається не просто формальне конституційне оформлення державно-суспільних відносин, а визнання державою правових обмежень своєї влади та народного суверенітету. Водночас існують наукові дискусії щодо доцільності використання терміну «конституційний лад», адже він може суперечити концепції громадянського суспільства, яке за своєю природою має бути вільним від надмірного державного регулювання.

4. Поняття «конституційний лад» разом із «конституціоналізмом» є фундаментальними елементами, які формують основу конституційної теорії та практики. При цьому, серед усіх термінів конституційного права воно має найширше значення та найвищий рівень узагальнення, сфера його дослідження охоплює весь спектр питань, які вивчає конституційне право. Саме тому науковці-

правники визначають «конституційний лад» як базову об'єднувальну та всеохоплюючу категорію в науці конституційного права. Конституціоналізм розглядається більшістю авторів не як просто сукупність правил, а як цілісний режим функціонування державної влади з ціннісним підґрунтям, що має історичну тяглість, спирається на правонаступність та західну правову традицію. Показово, що сучасні дослідники виходять за межі формально-юридичного розуміння конституціоналізму, акцентуючи увагу на його багатокomпонентній структурі, що включає інституційні, аксіологічні та нормативні елементи, а також на необхідності практичної реалізації цих компонентів у суспільстві.

Щодо співвідношення понять «конституційний лад» та «конституціоналізм», можемо говорити про їх тісний взаємозв'язок, проте з чітким розмежуванням. Конституційний лад виступає складовою частиною конституціоналізму як більш широкого поняття і відображає конкретний устрій держави та суспільства, перетворюючи теоретичну модель в політичну та правову реальність. Таким чином, конституційний лад можна розглядати як практичне втілення принципів і засад конституціоналізму в конкретній державі.

5. Хоча терміни «засади» та «основи» конституційного ладу є близькими за значенням, у сучасному конституційному праві України перевагу доцільно надавати терміну «засади». Він більш точно відображає сутність та багатоаспектність досліджуваного явища, має глибоке національне коріння, відповідає вже сформованій термінологічній традиції в Конституції України та сучасних законодавчих актах, а також узгоджується з тенденціями розвитку міжнародної правової термінології. Використання цього терміну сприятиме розвитку національної правової доктрини та підкреслюватиме не лише формально-юридичний, але й ціннісний, ідеологічний аспект конституційного ладу як фундаментальної категорії конституційного права.

6. Співвідношення категорій «конституційний лад», «економічний порядок» та «економічна система» має ієрархічний характер, при якому кожна

наступна категорія конкретизує та розвиває положення попередньої на більш прикладному рівні. Так, зокрема, конституційний лад виступає як найбільш загальна категорія, що визначає фундаментальні принципи організації суспільства, включаючи його економічну складову, саме він встановлює правові засади економічної діяльності, закріплює форми власності, принципи свободи підприємництва, роль держави в економіці, гарантії економічних прав та свобод і т.д. В свою чергу, економічний порядок конкретизує конституційні принципи через систему інститутів, правил та механізмів, що регулюють економічну діяльність, він трансформує загальні конституційні норми в конкретні інституційні рамки для функціонування економіки, встановлюючи правила конкуренції, механізми захисту прав власності, системи регулювання різних сфер економічної діяльності. І, нарешті, економічна система є практичним втіленням цих принципів та правил у реальних економічних процесах та відносинах, вона показує, як конституційні норми та інституційні механізми реалізуються в конкретних формах економічної діяльності, структурі виробництва, механізмах розподілу ресурсів, моделях економічної поведінки суб'єктів.

7. Трансформація конституції є складним, багатоаспектним процесом, що відбувається як через формальні зміни тексту Основного закону, так і через його «перетворення» - суттєві зміни в тлумаченні та застосуванні конституційних норм без текстуальних модифікацій. Особливої актуальності це питання набуває в контексті конституційно-правового регулювання економічних відносин, яке зазнало суттєвої еволюції від ліберальної моделі «держави нічного сторожа» до концепції активної участі держави в економічних процесах. В умовах збройної агресії росії проти України та наступного повоєнного відновлення саме конституційне забезпечення стабільності економічної системи стає життєво важливим фактором для збереження конституційного ладу та національної безпеки в цілому.

При цьому, основним завданням трансформації конституційних норм у сфері економічних відносин має стати створення ефективного правового механізму економічного відродження держави. Це, як мінімум, передбачає, по-перше, встановлення оптимального балансу між державним регулюванням економіки та свободою підприємницької діяльності; по-друге, конституційне забезпечення інвестиційної привабливості та економічної безпеки країни; по-третє, формування конституційно-правових засад для розбудови інфраструктурних об'єктів та модернізації економіки; по-четверте, створення правових гарантій соціального захисту вразливих верств населення, особливо постраждалих від війни. Взаємозв'язок між конституційними змінами та процесами в економічній сфері життєдіяльності суспільства підкреслює історичну значущість та доленосний характер конституційної реформи для майбутнього України.

8. Конституційно-правова та економічна реформи є взаємозалежними процесами, щодо співвідношення яких у науковому середовищі існують різні погляди: від необхідності першочергових економічних перетворень (Л. Кленфілд) до визнання пріоритетності правової реформи як фундаменту для економічних трансформацій (Л. Хамергрєн). Історичний досвід пострадянських держав свідчить, що економічні кризи часто стають каталізаторами конституційних змін, а успішність впровадження ринкових механізмів залежить від адекватності конституційно-правового регулювання.

Економічна реформа в сучасних умовах набуває системних характеристик через взаємодію з соціально-політичними та правовими процесами і повинна ґрунтуватися на принципах законності, верховенства права, юридичної рівності, публічності, науковості, послідовності, гнучкості та ефективності. Особливого значення набуває концепція «республіканізму» в економічному вимірі, що передбачає формування суспільства рівноправних власників, зменшення регуляторного тиску на бізнес, модернізацію виробництва та стимулювання

інноваційного розвитку.

Процес конституціоналізації впливає на економічну систему України через п'ять ключових тенденцій: гармонізацію міжнародного й національного економічного законодавства; посилення ролі конституційних норм для забезпечення єдності економічної системи; досягнення єдності нормотворчої та правозастосовної практики; формування чіткої ієрархії економічного законодавства; оптимальний розподіл повноважень у сфері економіки між різними гілками та рівнями влади. Ефективність обох реформ залежить від їх узгодженості, послідовності впровадження та відповідності міжнародним стандартам.

9. Демократія (конституційна демократія) та ринкова економіка є взаємозалежними фундаментальними елементами сучасної державності, що забезпечують суспільний розвиток. Історичний досвід переконливо демонструє, що відсутність або неефективність одного з цих компонентів призводить до дисбалансу в системі державного управління та суспільних відносин. При цьому демократія розглядається як складний процес взаємодії між демократичними механізмами та державними органами, що функціонує в рамках встановлених законів та інституцій, де принцип правління більшості підпорядковується вищій вимозі – визнанню рівноцінності кожного громадянина.

Ринкова економіка може розглядатись як демократичний за своєю сутністю механізм, який відображає волевиявлення більшості, враховуючи інтереси меншості через баланс попиту й пропозиції. У певному сенсі ринок демонструє вищий рівень демократичності порівняно з формальними інститутами демократії, оскільки ґрунтується на чітких правилах, праві власності, договірних відносинах та індивідуальній ініціативі, що забезпечує вищий рівень справедливості та створює запобіжники проти державного свавілля й неконтрольованого використання влади.

Економічний розвиток держави є важливим чинником, що впливає на правопорядок, демонструючи історичну закономірність: економічний прогрес зазвичай супроводжується зміцненням парламентаризму, самообмеженням

державної влади та посиленням конституціоналізму. Для об'єктивної оцінки впливу економіки на правопорядок необхідно аналізувати конкретні соціально-економічні фактори: ступінь відкритості економіки, рівень довіри та соціального капіталу, диференціацію доходів населення, індекс людського розвитку, показники соціальної мобільності. Сучасна демократія, будучи результатом раціонального та критичного опрацювання історичної спадщини, зберігає найважливіші демократичні принципи і цінності, при цьому ключовим механізмом забезпечення економічної рівності можливостей виступає саме ринкова економіка.

10. Конституційна економіка як міждисциплінарний науковий напрям відіграє ключову роль у розумінні складних взаємозв'язків між правовою та економічною системами держави. Вона не лише забезпечує теоретичне підґрунтя для аналізу впливу конституційних норм на економічні процеси, але й пропонує практичні інструменти для гармонізації економічних відносин з конституційними принципами. Важливо розуміти відмінність між поняттями «економічна конституція» та «конституційна економіка», де перше виступає як конкретний механізм закріплення економічних вимог у конституції, а друге охоплює всю систему взаємодій між конституційними нормами та економічною реальністю.

Крім того, в контексті співвідношення термінів «економічний конституціоналізм» та «конституційна економіка» відзначимо, перший - концентрується на конституційно-правових механізмах регулювання економічних відносин, досліджуючи вплив нормативної системи на ринкові процеси, тоді як другий - застосовує економічні методи аналізу до розуміння конституційних норм, розглядаючи їх як інструменти оптимізації суспільних ресурсів. Ця концептуальна відмінність, на наш погляд, проявляється у різних дослідницьких акцентах: перший термін тяжіє до правової сфери, аналізуючи економічні права та свободи крізь призму конституційних принципів, другий – до економічної, вивчаючи економічні наслідки різних конституційних моделей.

Розвиток конституційної економіки як наукової дисципліни продовжує збагачуватися новими підходами та концепціями, що дозволяє більш ефективно вирішувати сучасні економіко-правові виклики. Інтеграція економічних та правових знань у рамках цієї дисципліни створює потужну основу для формування збалансованої державної політики, яка враховує як економічну ефективність, так і конституційні права та свободи громадян. Це особливо важливо в контексті глобалізації та зростаючої складності економічних відносин, які потребують комплексного підходу до їх регулювання.

11. Аналіз концепції «економічної конституції» в українській правовій науці дозволяє зробити висновок про наявність різних підходів до її розуміння. З одного боку, частина науковців розглядає її як інструмент закріплення економічних вимог у тексті Основного закону, вважаючи за доцільне створення окремого розділу Конституції України «Економічна система» або «Економічна основа». З іншого боку, існує позиція, що трактує цей термін лише як емоційно-образне визначення, не визнаючи його самостійною конституційно-правовою категорією.

Ключова ідея впровадження Економічної Конституції полягає у створенні потужного механізму для формування правової та демократичної держави, спрямованого на забезпечення економічного захисту вітчизняних виробників та соціального захисту громадян. Вчені пропонували різні підходи до змістового наповнення такого документа, включаючи положення, що окреслюють основні форми та напрями державної економічної політики, регулюють відносини власності та окреслюють основи публічних фінансів.

Попри дискусійність самого терміну «економічна конституція», слід визнати необхідність удосконалення конституційного регулювання економічних відносин у сучасних умовах. Чинна Конституція України створює основу для здійснення політичних та економічних перетворень, проте вимагає доповнення нормами, що забезпечуватимуть функціонування національної економіки з урахуванням планово-економічного та фінансового прогнозування розвитку

конкурентоспроможних галузей на засадах національного народовладдя. Така модернізація конституційних положень, на наш погляд, може стати надійною основою для забезпечення добробуту та стабільності в державі.

12. Економічні права і свободи людини та громадянина займають фундаментальне місце в системі конституційних прав, забезпечуючи можливість особи брати активну участь в економічному житті держави. Історично належачи до другого покоління прав людини, економічні права сформувались як результат суспільної боротьби за покращення матеріального становища та підвищення рівня життя. Попри існування в західній правовій доктрині теорії про «другорядність» економічних прав порівняно з громадянськими та політичними, сучасна конституційна доктрина розглядає їх як невід'ємний елемент правового статусу особи та важливий показник розвитку правової держави.

13. Аналіз наукових підходів до визначення економічних прав демонструє різноманітність трактувань, проте спільним у них є визнання того, що економічні права забезпечують особі можливість вільно розпоряджатися основними факторами господарської діяльності, володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами. Важливо відзначити, що система економічних прав характеризується як єдністю, так і внутрішньою структурною диференціацією елементів. Для повноцінного дослідження економічних прав необхідно враховувати не лише взаємодію між фізичними та юридичними особами, але й роль держави та її органів у забезпеченні цих прав.

14. Конституція України 1996 року вперше в історії вітчизняного конституціоналізму повноцінно закріпила комплекс економічних прав, встановивши фундаментальні засади ринкової економіки. Проте саме закріплення в Конституції економічних прав не гарантує їх автоматичної реалізації – для ефективного захисту цих прав держава повинна розробити чіткі, зрозумілі та дієві механізми правового захисту.

Саме тому, економічні права та свободи людини і громадянина - це самостійна, конституційно закріплена категорія прав у загальній системі прав і свобод, що визначає можливості особи вільно та активно брати участь в економічному житті суспільства через володіння, користування і розпорядження матеріальними благами та факторами виробництва, здійснення підприємницької та трудової діяльності, а також набуття, реалізацію й захист цих прав у межах, формах і способах, визначених Конституцією та законами України, з метою забезпечення гідного рівня життя та розвитку особистості в економічній сфері.

15. Конституційно-правове регулювання відносин власності має визначальний вплив на всю економічну систему держави та її розвиток. Як демонструє аналіз, власність є фундаментальною категорією, яка формує економічний базис суспільства та однією з перших отримує юридичне оформлення в будь-якій державі, при цьому, Конституція як основний закон держави встановлює межі державного втручання в економічні процеси та визначає співвідношення публічної і приватної форм власності, що безпосередньо впливає на політичну, соціальну та демографічну сфери суспільного життя.

16. Принцип непорушності права власності має системоутворюючий характер для всього цивільного законодавства України та закріплений як на конституційному рівні, так і в галузевому законодавстві. Зокрема, Конституція України та Цивільний кодекс України утверджують рівність усіх суб'єктів права власності, забороняють протиправне позбавлення власності та проголошують непорушність права приватної власності. Ці положення деталізуються на рівні спеціального законодавства, яке спрямоване на забезпечення безперешкодної реалізації власницьких правомочностей та їх захист.

Водночас право власності не є абсолютним і може підлягати законним обмеженням, особливо в умовах воєнного або надзвичайного стану. Запровадження таких обмежень відповідає як міжнародним стандартам (зокрема, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), так і вимогам

національного законодавства. Правомірність втручання у право приватної власності визначається трискладовим тестом: законність втручання, наявність легітимної мети та дотримання принципу пропорційності. Зокрема, в умовах воєнного стану в Україні було запроваджено особливий правовий режим, який передбачає можливість примусового відчуження майна для потреб держави, що вимагає чіткого дотримання встановлених процедур та забезпечення справедливого балансу між суспільними інтересами та правами власників.

17. Конституційне право на підприємницьку діяльність є одним із фундаментальних економічних прав людини, закріплених у статті 42 Конституції України та деталізованих у галузевому законодавстві. Це право формує основу принципу економічної багатоманітності та забезпечує можливість кожному громадянину самостійно, ініціативно та на власний ризик здійснювати діяльність, спрямовану на отримання прибутку. Важливо розуміти, що право на підприємницьку діяльність належить особі від народження, а процедура реєстрації є лише етапом його реалізації, при цьому статус суб'єкта підприємницької діяльності набувається тільки після офіційної легалізації.

18. Реалізація конституційного права на підприємницьку діяльність вимагає активної ролі держави, яка створює необхідні гарантії та встановлює певні обмеження. Механізм реалізації цього права включає комплекс адміністративних заходів: державну реєстрацію, ліцензування, патентування, сертифікацію та стандартизацію. Водночас держава забезпечує підтримку підприємництва через розвиток матеріально-технічної та інформаційної інфраструктури, заохочення інновацій та фінансування через цільові кредитні програми. Баланс між свободою підприємництва та необхідними обмеженнями в інтересах суспільства є ключовим аспектом у забезпеченні ефективної реалізації цього конституційного права.

19. Економічні права людини знаходять своє практичне втілення через модель соціального підприємництва, яке займає унікальне положення на перетині

комерційної та неприбуткової діяльності. Цей міжгалузевий інститут, функціонуючи одночасно в економічній, соціальній та правовій системах, забезпечує реалізацію фундаментальних економічних прав через створення робочих місць для вразливих категорій населення, подолання бідності та суспільних викликів. На відміну від соціальної відповідальності бізнесу, соціальне підприємництво ставить соціальну місію в центр своєї бізнес-моделі, використовуючи підприємницькі методи не лише для отримання прибутку, але й для цілеспрямованого досягнення позитивних суспільних змін.

20. Економічні права людини отримують новий вимір через трипаризм ефективності соціального підприємництва, що передбачає одночасне забезпечення економічних, екологічних та соціальних результатів. Історична еволюція цієї концепції від кооперативних рухів XVII століття до сучасних соціальних підприємств в Україні демонструє послідовне розширення розуміння економічних прав – від базового права на працю до комплексного права на гідний рівень життя та сприятливе середовище. Особливого значення ця модель набуває в умовах воєнного стану, коли соціальне підприємництво здатне знижувати соціальну напругу та забезпечувати ефективну реалізацію економічних прав громадян у кризових умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агафонова Н.В. Конституція як об'єкт реформування. *Університетські наукові записки*. 2016. № 59. с. 351-366.
2. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <https://sum.in.ua/>
3. Андрушків Б. Економічна Конституція забезпечить добробут і порядок у державі. *Урядовий кур'єр*. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/bogdan-andrushkiv-ekonomichna-konstituciya-zabezpe/>
4. Андрушків Б. Економічна конституція України – основний економічний закон держави. *Галицький економічний вісник*. 2010. №2(27) С. 46-52.
5. Андрушків Б., Кирич Н., Стойко І. Економічна Конституція України (інституційні засади основного економічного закону держави). *Наукові праці КНТУ. Економічні науки*. 2010, вип. 17. 2010. С. 20-26.
6. Андрушків Б., Кирич Н., Стойко І. Економічна Конституція України як засіб регламентації фінансово-економічної діяльності держави. *Економіка*. № 4 (104) липень-серпень 2010. С. 3-7.
7. Антонюк О. Зміст принципу непорушності права власності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 5-9.
8. Бабенко К.А. Конституційні основи розвитку економічної системи України. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/211-konstitutsijni-osnovi-rozvitku-ekonomichnoji-sistemi-ukrajini.html>
9. Бабенко К.А. Розвиток конституціоналізму як елемент сучасної правової культури в Україні. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/417-rozvitok-konstitutsionalizmu-yak-element-suchasnoji-pravovoji-kulturi-v-ukrajini.html>
10. Бабкін В.Д. Соціальна держава та захист прав людини. *Правова держава*. 1998. Вип.9. С.3-8.
11. Барабашев Г. В. Общественно-политический строй социализма. М., 1964. 330 с.

12. Бариська Я.О. Детермінанти національного правопорядку. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Закарпатські правові читання»*. Том 1. С. 12-23. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/54280/1/%D0%91%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%AF%D0%BD%D0%B0.pdf>
13. Басай О.В. Свобода підприємництва як правовий принцип. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/24236/1/118.PDF>
14. Батанов О. В. Тенденції розвитку конституційного права та проблеми трансформації Конституції України у вимірі конституційної економіки. *Альманах права*. 2023. Випуск 14 С. 139-144.
15. Батанов О.В. Економічний конституціоналізм в Україні у контексті європейського досвіду: пошук оптимальної моделі. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей»* (м. Ужгород, 30 червня 2023 р.). Ужгород. 2023. 200 с. 17-18.
16. Бевз Т.С. Правове забезпечення реалізації економічних прав та свобод людини і громадянина в сфері місцевого самоврядування в Україні. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», освітньо-наукова програма 081 «Право» галузі знань 08 Право. Національний університет «Острозька академія», Острог, 2024.
17. Бедрій Р. Поняття конституційної економіки та необхідність оновлення Конституції України в частині регулювання фінансово-економічних відносин. *Український часопис конституційного права*. 4/2023. С. 68-76.
18. Бедрій Р.Б. Комунальна власність в Україні: конституційно-правове забезпечення. *Вісник Львівського університету. Сер. Юридична*. 2014. Вип. 60. с.165.

19. Бесчастний В. М. Тлумачення Конституційним Судом України поняття «конституційний лад»: теоретико-правовий аспект. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1 (70). С. 9-13.
20. Белов Д.М. Відображення нормами інституту основ конституційного ладу реальних суспільних відносин у державі: порівняльно-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 341-343.
21. Белов Д.М. Конституційна реформа як наслідок формування нової парадигми конституціоналізму. *Віче*. 2012. № 18. С.17-20.
22. Белов Д.М. Конституційний лад, як основний елемент конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2011. Випуск 17. С. 24-28.
23. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. *Монографія*. В.Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
24. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2012.
25. Белов Д.М. Перетворення конституції: особливості практичної реалізації. *Європейські перспективи*. 2012. № 3. Ч. 2. С. 12-16.
26. Белов Д.М. Реформування конституційного ладу: позитиви та негативи. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 101-105.
27. Белов Д.М. Структура норми, що закріплює основи конституційного ладу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 4. С. 30-33.
28. Белов Д.М., Белова М.В., Палапа Б.Б. Соціальне підприємництво: поняття та ознаки. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75(1). Ч.1. 2023. С. 149-155.

29. Бігняк О. В. Юридична та соціальна відповідальність суб'єктів підприємництва. *Університет. наук. зап.* 2006. № 1 (17). С. 150 – 154.
30. Бігняк О. Поняття права на підприємницьку діяльність. *Підприємництво, господарство і право.* 2006. № 2. С. 99–102.
31. Блавацький С. Демократія та економіка: досвід вибору. *День.* 26 травня. №92, (2001). URL: <https://day.kyiv.ua/article/poshta-dnya/demokratiya-ta-ekonomika-dosvid-vyboru>
32. Бобровник С. В. Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії. *Правова держава: Щорічник наукових праць.* К., 2015. Вип. 18. С. 73-77.
33. Богатир В. Як через війну в Україні обмежувалися права людини (повний список). *Юридична газета.* 16 листопада 2022 року. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/yak-cherez-viynu-v-ukrayini-obmezhuvalisya-prava-lyudini-povniy-spisok.html>
34. Бойда С.В. Соціальне підприємництво як інструмент післявоєнної відбудови економіки України. *Економіка та суспільство.* 2023. (58). URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3281/3205>
35. Бондаренко О.В. Принципи проведення конституційної модернізації в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2016. Вип. 40. Т. 1. С. 36–39.
36. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: *монографія.* Харків: Право, 2018. С. 9.
37. Бьюкенен Д.М. Конституційна економічна теорія «невидима рука» ринку / перекл. з англ.; За ред. Дж. Ітуелла, М. Мілгейта, П. Ньюмена. 2008. С. 105-118.
38. Веніславський Ф. Конституційний лад та суспільний ідеал: до питання про базові цінності конституційного ладу України. *Право України.* 2010. № 2. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pruk/2010_2/14.pdf

39. Веніславський Ф.В. Конституційний Суд України в механізмі забезпечення стабільності конституційного ладу. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. №2. С. 111–120.
40. Веприцький Р.С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи. *Форум права*. 2008. № 2. С.32-37.
41. Верланов С.О. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій. *Юридична Україна*. 2005. № 9. С. 11–17.
42. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. 7-е изд. Петроград, Киев :Н.Я. Оглоблин, 1915. 699 с.
43. Гайворонський В. Виключне право Українського народу визначити конституційний лад у державі. *Право України*. 2003. № 6. С. 10–11.
44. Гклевська Г., Адашис Л. Концепція бізнесу та прав людини в контексті сучасних глобальних трендів. *Філософія права і загальна теорія права*. № 1. 2021. С. 48-63.
45. Гончаренко О.М. Розвиток економічних прав людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Інститут законодавства Верховної Ради України. К., 2006. 20 с.
46. Грабинський І. Сучасні економічні системи. *Навчальний посібник*. Львів. 1997. 115 с.
47. Дарницька О.С. Право людини на підприємницьку діяльність. *Наукове мислення*. 2025. URL: <https://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/45-p-yatnadtsyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/295-pravo-lyudini-na-pidpriemnitsku-diyalnist>
48. Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку / Генеральна Асамблея - Шоста сесія: Резолюції, прийняті по доповіді спеціального комітету шостої спеціальної сесії – 3201 (S-VI). URL: <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN%RN%72/02AMG/NR007202.pdf?OpenElement>

49. Державне право Німеччини. Т.ІІ. 1994. 320 с.
50. Добрев М. Конституційні гарантії права власності. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 1. С. 25-30.
51. Добродумов П.О. Конституційна економіка як об'єкт дослідження. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2010. 1(3). С. 18-23.
52. Добродумов П.О. Конституційно-правові основи економічної системи України. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 12. С. 32-39.
53. Довгерт А.С. Про підготовку проекту Цивільного кодексу України. *Українське право*. 1997. № 1. С. 23-29.
54. Дятленко Н. М. До питання про тлумачення терміна «економічна конституція» в праві Німеччини. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Випуск. 50. С. 152-160.
55. Економічний порядок як система узгоджених інтересів. URL: <https://we.org.ua/ekonomika/ekonomichnyj-poryadok-yak-systema-uzgodzhenyh-interesiv/>
56. Забокрицький І.І. Основні аспекти сучасного розуміння конституціоналізму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 53-60.
57. Задихайло Д. Конституційна доктрина та регулювання економічних відносин у контексті конституційної реформи. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. № 3. 2007. С. 25-37.
58. Задихайло Д. Реформування конституційних засад господарювання: питання конституційної доктрини. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. №2(49). с. 57-61.
59. Задихайло Д.Д. Питання конституційно-правового закріплення засад економічної системи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. № 1 (12). 2013. С. 166-185.

60. Іванова Р. Ю. Конституційна економіка як механізм організації правової демократичної держави: *монографія*. Київ: Ін Юре. 2017. 155 с.
61. Кампо В. Конституційна демократія і ринкова економіка в Україні: що треба знати практикам. *Pravo. ua*. URL: <https://pravo.ua/konstytutsiina-demokratia-i-rynkova-ekonomika-v-ukraini-shcho-treba-znaty-praktykam/>
62. Канова, О.. Підходи до трактування поняття «економічна система» та її дослідження. *Економіка та суспільство*. 2023. №50. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2369/2290>
63. Касинець С.І. Економічна система як складова конституційного ладу держави: теоретико-правовий аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2025. С. 44-949.
64. Касинець С.І. Економічний порядок та конституційний лад. *Науковий вісник УжНУ. Серія Право*. Випуск 86. Ч. 5. С. 403-409.
65. Касинець С.І. Трансформація конституційних норм у сфері економічних відносин. *Право та державне управління*. 2024. № 3. С. 217-223.
66. Каширнікова, І., Спірідонова, К., Кірнос, О. Соціальне підприємництво у сучасній Україні. *Економічний простір*. 2024. 190. С. 62-65.
67. Кеменяш Р.Ю. Економічне фіксування економічної сфери, економічна конституція чи конституційна економіка як сфера ефективного функціонування. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2. С. 3–6.
68. Кеменяш Р.Ю. Історія становлення та розвитку конституційної економіки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 33. Т. 1. С. 67–69.
69. Клименко О.М. Конституційно-правова сутність принципу непорушності права власності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 2. С. 49–54
70. Ковач А.В. Право людини на підприємництво. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 212-214.

71. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
72. Козачук М.О. Свобода підприємницької діяльності як принцип господарювання. *Закарпатські правові читання: мат. II Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів* (Ужгород, 29–30 квітня 2010 р.): у 2-х томах. Т. 2. (ЗакДУ 2010). С. 88–92.
73. Козюбра М. Теоретичні проблеми реалізації нової Конституції України. *Українське право*. 1996. Число 3. С. 4-12.
74. Колективні політичні права і свободи людини та громадянина в Україні: проблеми теорії та практики : монографія / Є.І. Григоренко, Я.О. Григоренко, В.І. Козлов, Л.В. Новікова, О.С. Передерій; за ред. Л.В. Новікової. Харків : Право, 2013. 242 с.
75. Колодий А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л., Медведчук В. В. Основы конституционного строя Украины. К., 1998.
76. Колодий А.М., Основы конституционного строя Украины. К., 1998.
77. Комарницька І.І. Право власності та його захист в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11. 2024. С. 119-121.
78. Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. К., 1999.
79. Конституційне право України: підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. закл.] / за ред. В. Ф. Погорілка. [2 вид., доопрац.]. К. : Наук. думка, 2000. 732 с.
80. Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. Т. 2 / За заг. редакцією Ю. С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. С. 11—13.
81. Конституційні засади економічної системи України : монографія / В.А. Устименко, Р.А.Джабраїлов, В.М.Кампо, Р.О.Коваленко, М.В. Савчин / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2011. 258 с.

82. Конституція України : наук.-практ. коментар / редкол. В. Я. Тацій та ін. ; Акад. прав. наук України. Київ : Вид. Дім «Ін Юре» ; Харків : Право, 2003. 808 с
83. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
84. Конституція України як Основний Закон суспільства і держави. URL: <https://univd.edu.ua/uk/news/10164>
85. Коссак В.М., Андрусів У.Б. Реквізиція як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2023. Випуск 76. Ч. 1. С. 169-175.
86. Кохановський В.О. Систематизація прав людини на покоління у доктрині права і міжнародних документах та її вплив на сучасний розвиток немайнових прав у цивільному праві України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 34 (73) № 1. 2023. С. 20-27.
87. Кравченко В. В. Конституційне право України. К. : Атіка, 2000. 320 с.
88. Кравченко, В. В. Конституційне право України [текст] : [навч. посіб.] [4-те вид., виправл. та допов.]. К. : Атіка, 2007. 568 с.
89. Кузнєцова Н.С. Власність як основа громадянського суспільства і демократичної держави. *Право України*. 2011. № 5. С. 4-12.
90. Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. Засади конституційного ладу України в умовах глобалізації. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. № 2. 2022. С. 26-28.
91. Кучеренко А. Конституційне право людини на підприємництво. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія "Юридичні науки"*. 2013. № 2(5). С. 39-44.
92. Кушніренко, О. Г. Засади конституційного ладу України. / Конституційне право України : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
93. Ламуру Х. Экономика и право. Heidelberg : R.v. Decker's Verlag, 1996. 86 с.

94. Леонов, О. О. Поняття та види прав громадян у сфері підприємницької діяльності як об'єкта адміністративно-правового регулювання. *Форум Права*. 2024. 79(2). 128–134.
95. Лошихін О. М. Конституційна економіка та економічні функції сучасної держави в умовах глобалізації: концептуальний аспект. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2018. Vol. 26 (2). P. 239-246. URL: <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/337/306>
96. Маложон О.І. Четверте покоління прав людини в контексті української сучасності. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12. 2021. С. 41-44.
97. Медвідь А.Б. До питання про проведення модернізації конституції: за і проти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 34 (73). № 4. 2023. С. 143-148.
98. Михайліна Т.В., Гоцуляк Ю.В., Гель А.П. Роль соціального підприємництва у побудові соціальної держави. *Науковий вісник УжНУ. Право*. Випуск 22. Ч. 2. 2022. С. 252-256.
99. Моїсеєнко Ю.М. Свобода підприємницької діяльності і соціальна відповідальність бізнесу в умовах міждержавного збройного конфлікту: господарсько-правові аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12. 2022. С. 196-199
100. Мосійчук А. Право людини на підприємницьку діяльність: поняття, зміст. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3711/1/Mosijhuk.pdf>
101. Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : *монографія*. Х. : Право, 2009. 598 с.
102. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х т. 2-е вид., гієрероб. і доп. / За ред. О.В. Дзери (кер.авт. кол.), Н.С. Кузнецовой В.В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2006. Т. I. 832 с.
103. Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції). К. : Преса України, 2004. 304 с.

104. Нікітенко Л.О. Місце права на підприємницьку діяльність у загальній системі прав людини і громадянина. *Право і суспільство*. № 4, частина 3 / 2015. С. 31-37.
105. Олійник А. В. Сутність відносин, пов'язаних із реалізацією соціально-економічних прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 1(26) том 2, 2019. С. 105-108.
106. Олійник А.Ю. Поняття реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні. *Право і суспільство*. № 2. 2020. С. 98-103.
107. Олькіна О. В. Економічний конституціоналізм: структурна характеристика Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 268–270.
108. Оніщенко, Ольга Вікторівна. Конституція України як основне джерело конституційного права України. Дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук спец. : 12.00.02 – «конституційне право». Київ, 2005. 216 с.
109. Опришко В.Ф. Конституція України – основа системи національного законодавства. *Правова держава. Щорічник наукових праць*. Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України. Вип.14. К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2000. С. 118-125.
110. Панченко Ю.В. Економічні засади демократичного суспільства. Політологічні, соціологічні та психологічні виміри перехідного суспільства: як зробити реформи успішними : збірник матеріалів Третьої міжнародної наукової конференції, 22-24 червня 2006 року / Відп. за вип. М.В. Жук. Суми, 2006. Т.2. С. 20-22.

111. Пархоменко Н.М., Подорожна Т.С. Правова реформа як інструмент конституціоналізації правового порядку. *Часопис Київського університету права*. 2020. №2. С. 26-31.
112. Плавшук К.О. Основні підходи до розуміння сутності конституційного ладу. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14403/1/Pavshuk_23-24.pdf
113. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: Підручник / За заг. ред. проф. В. Ф. Погорілка. К.: Наукова думка; Прецедент, 2006. 320 с.
114. Погорілко В., Федоренко В. Конституційне право України: *підручник* / за заг. ред. В. Федоренка; вид. перероб. і доопр. Київ: КНТ, Видавництво "Ліра-К", 2011. 532 с.
115. Познер Р.А. Економічний аналіз права. Харків : Акта, 2003. 862 с.
116. Право власності за Європейською конвенцією з прав людини / Аїда Гржич, Звонімір Магата, Матія Лонгар, Ана Вілфан. К.: Фенікс, 2007. 56 с.
117. Приходько О.В. Публічно-приватне партнерство в аспекті конституційної економіки. Дис. ... докт. філософії. Спеціальність 081 – «Право». 2021. Х. 42 с.
118. Прієшкіна О. В. Основи конституційного ладу в системі Конституції України. *Часопис Київського університету права*. 2010. №4. С. 93-96.
119. Прієшкіна, Ольга Василівна. Конституційний лад України та його роль у становленні та розвитку місцевого самоврядування. Дис... на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук спец.: 12.00.02 – «конституційне право; муніципальне право». Київ, 2009. 499 с.
120. Про введення воєнного стану: Указ Президента України № 64 від 24 лютого 2022 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
121. Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод». Постанова ВРУ. Від 21 травня 2015 року. № 462-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text>

122. Проблеми конституційного транзиту в Україні / С. О. Янішевський, О. А. Фісун [та ін.] ; за ред. В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. К. : НІСД, 2011. 52 с.
123. Публічне урядування, права людини і демократія: регіональний зріз євроінтеграції: *монографія* / Т.О. Карабін, Я.В. Лазур, М.В. Менджул та ін.; за заг. ред. М.В. Савчина. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2015. С. 17.
124. Пустовалова І. С. Економічний вимір конституції. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 - Право. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2024.
125. Пустовалова І. С. Конституція як установчий документ щодо економічної системи суспільства. Науковий вісник УжНУ. Серія «Право». Випуск 69. 2022. С. 63-71.
126. Пустовалова І.С. Конституція як регулятор економічної політики держави. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. Випуск 34, 2022. С.63-74.
127. Рамський А.Ю. Соціальне підприємництво в Україні: аналіз нормативно-правової бази та перспективи розвитку. *Економіка та суспільство*. Випуск. № 58. 2023. URL:
<https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3300/3225>
128. Речицький В. Вкотре про новітній український конституціоналізм. URL:
<https://khp.org/1570187569>
129. Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм – II. Друге, доповнене видання. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини», 2021. 440 с.
130. Решетняк Н.Б. Економічний конституціоналізм: постановка проблеми. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. Том 33 (72). № 1. 2022. С. 1-7.

131. Різник С.В. Забезпечення державою конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Ужгород, 2008. 16 с.
132. Рішення ЄСПЛ від 13 вересня 2005 р. у справі «Іванов проти України» (заява № 74104/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_415#Text
133. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Центральної спілки споживчих товариств України про офіційне тлумачення положень пункту 1 статті 9, пункту 1 статті 10 Закону України «Про споживчу кооперацію», частини четвертої статті 37 Закону України «Про кооперацію» (справа про захист права власності організацій споживчої кооперації) від 11 листопада 2004 року № 16-рп/2004
134. Рябовол Л.Т. Конституційний лад України: наукова дискусія щодо визначення поняття і структурування. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. №3. С. 37-41.
135. Сабо І. Ідеологічна боротьба і права людини / пер. з угор. Є. Калитенко. 1981. 136 с.
136. Савчин М. Демократія і конституційна легітимність: проблеми теорії та практики. *Віче*. №22, листопад 2010. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/2287/>
137. Савчин М. Конституційна юстиція та забезпечення конституційного порядку: 2005–2020: *монографія*. Ужгород: Видво РІК-У, 2020. С. 9.
138. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: *Монографія*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.
139. Савчин М.М. Конституційна Асамблея. Проблема демократичної легітимності. *Юридичний вісник України*. №11, 17-23 березня 2012. – С. 4-6.
140. Сагайдак Ю. Сутність, роль та організаційно-правові проблеми легалізації підприємництва в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 11. С. 87–90.

141. Середюк В.О. Правова реформа: теоретико-правові засади правового визначення терміну. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Випуск 23. Частина I. Том . С. 99-103.
142. Скрипнюк О.В. Конституційний лад в Україні: методологічні проблеми розвитку та вдосконалення в контексті конституційної модернізації. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 123-134.
143. Скрипнюк О.В. Конституційний лад України: ознаки, принципи, гарантії. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. №1. С. 46–51.
144. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. К., 2000. 331 с.
145. Сліденко І.Д. До проблеми номінального та реального конституціоналізму, теорії «Reine Rechtslehre» й онтології конституційного контролю. *Проблеми філософії права*. 2008-2009. Том VI-VII. С. 135-146.
146. Сон Р. Демократія – гарантія економічного прогреса. *Українська правда*. 27 серпня 2010 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2010/08/27/5334571/>
147. Соціальне підприємництво: опорний конспект / укл. Овсянюк-Бердадіна О. Ф. Тернопіль: Вектор, 2021. 74 с.
148. Сташків Б.І. Конституційне право України. Чернігів, 1999. 450 с.
149. Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша: *Посібник для студентів*. Львів: Астролябія, 2004. 232 с.
150. Сульженко Ю.О. Поняття та система економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Юридична наука*. № 3/2011. С. 14-21.
151. Татяниченко С.А. Особливості захисту права власності, їх специфіка застосування до об'єктів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2024. Випуск 1. Ч. 1. С. 248-251.

152. Тацій В. Я. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини — головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4 (23). С. 17-19.
153. Тацій В. Актуальні питання розвитку вітчизняного конституціоналізму на сучасному етапі державотворення. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 3 (54). С. 41-43.
154. Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України: *монографія* / Ю.С. Шемшученко та ін.; відп. ред. Н.М. Пархоменко. Київ: Юрид. думка, 2013. С. 24–25
155. Теплюк М. Конституційний лад в Україні: поняття та деякі питання порядку його визначення і зміни. *Віче*. № 6 - 12 березня 2010 р. С. 16-19.
156. Тодика Ю.М. Основи конституційного ладу України : *монографія*. Харків : Факт, 2000. 154 с
157. Тодыка Ю. Конституція України: проблеми теорії та практики. Харків: Фолио, 2000. 152 с.
158. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя. Х.: Факт, 1999. 331 с.
159. Уварова О. Бізнес і права людини в умовах конфлікту: міждисциплінарні пошуки нової концепції. *Філософія і загальна теорія права*. № 1. 2019. С. 110-118.
160. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підручник. К. : Юрінком Інтер, 2002. 536 с
161. Фрицький О. Ф. Конституційне право України. К., 2002. 322 с.
162. Фролов Ю. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні: проблеми класифікації. *Право України*. 2003. № 12. С. 111-114.
163. Цивільне право : [підручник] : у 2 т. / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х. : Право, 2011. Т. 1. 2011. 656 с.
164. Цивільне право України: в 2 ч. / за ред. А.А. Пушкіна, В.М. Самійленка. Х.: Ун-т внутрішніх справ; Основа, 1996. Ч. I. 1996. 440 с.

165. Шакур В.І., Колодій А.М. Правова система – основа державно-правової реформи в Україні. *Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції*. К., 1997. С.123-125.
166. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм. К.: Юрінком Інтер, 2005. 331 с.
167. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: *Підручник*. К.: АртЕк, Вища шк., 1997. 511 с.
168. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції. К.: Український центр правничих студій, 2001. 302 с.
169. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції: *Навч. посіб. Х.* : Консум, 2002. 394 с.
170. Шершун К.П. Конституційно-правове регулювання економічних відносин: порівняльно-аналітичне дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2016.
171. Шукліна Н. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні: проблеми теорії та практики: *монографія*. К.: Центр навчальної літератури. 2005. 424 с.
172. Що таке демократична економіка. URL: <https://www.demecconomy.org/about-4>
173. Юридичне поняття власності. Власність як економічна категорія. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/law/9655/>
174. Ющик О. І. До питання методології пізнання законодавчого процесу в Україні. *Право України*. 2009. № 10. С. 89-95.
175. Buchanan, James M. The Domain of Constitutional Economics, *Constitutional Political Economy*. 1990. 1(1). 18 p.
176. Bunge M. *Social Philosophy and Political Philosophy*. 1989. 310 p.

177. Carothers T., The Rule of Law Revival. *Foreign Affairs*. № 3. 1998. P. 33-39.
178. Demsetz, H. (1967). Toward a Theory of Property Rights. *The American Economic Review*, 57(2), 347-359.
179. *Deutsches Staatsrecht. Ein Studienbuch von Reinhold Zippelius und Thomas Würtenberger*. 31. Auflage des von Theodor Maunz begründeten Werkes. München : Verlag C.H. Beck München, 2005. 561 s
180. Hammergren L., *Justice Reform and Development: Rethinking Donor Assistance to Developing and Transitional Countries*. Routledge. 2014. 210 p.
181. Heywood A. *Politics*. 4th edition. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013. 496 p.
182. Holmes, S., & Sunstein, C. R. (1999). *The Cost of Rights: Why Liberty Depends on Taxes*. New York: W. W. Norton & Company. 256 p.
183. Issacharoff S., Karlan P., Pildes R. *The Law of Democracy: Legal Structure of the Political Process*. New York : Foundation Press, 2007. 1368 p.
184. Kleinfeld R., *Advancing the Rule of Law Abroad: Next Generation Reform*. *Carnegie Endowment for International Peace*. №4. 2012. P. 21-28.
185. Lautenbach G. *The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights*. Oxford : Oxford University Press, 2013. 245 p.
186. Lutz D. S. *Principles of Constitutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 261 p
187. McKenzie, Richard. *Constitutional Economics*, Lexington. Mass. 1984. 140 p.
188. Myrdal, G. (1968). *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations*. New York: Pantheon Books. 2284 p.
189. North, D. C. (1981). *Structure and Change in Economic History*. New York: W.W. Norton & Company. 228 p.
190. Polinsky, M. (2018). *An Introduction to Law and Economics (5th ed.)*. New York: Wolters Kluwer Law & Business. 208 p.

191. Polishchuk T. Concept and content of human's and citizen's economic rights and freedom in local self-government. Slovak Republic. *Visegrad Journal on Human Rights*. №1. 2021. 349 p.
192. Popper K. *The Open Society and Its Enemies*. 1945. 191 p.
193. Proudhon, P.-J. (1997). *Qu'est-ce que la propriété? ou Recherche sur le principe du droit et du gouvernement*. Paris: Éditions Marcel Rivière. 318 p.
194. Rocard M. *Points of Reference. Les points sur les i*. 2000. 250 p.
195. Rose, C. M. (1990). Property as Storytelling: Perspectives from Game Theory, Narrative Theory, Feminist Theory. *Yale Journal of Law & the Humanities*, 2(1), 37-57.
196. Sartori G. *The Theory of Democracy Revisited*. 1987. 221 p.
197. Schumpeter J. A. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Harper & Brothers. 1942. 288 p.
198. Sharlet R., *Soviet Constitutional Crisis: From De-Stalinization to Disintegration*. 1992. 331 p.
199. URL:<http://mego.info/%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96-%D0%B7%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%B4%D0%B8-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%83>
200. Van den Hauwe, Ludwig. *Constitutional Economics II. The Elgar Companion to Law and Economics*. 2005. 250 p.
201. Yergin D., Stanislaw J. *The Commanding Heights: The Battle for the World Economy*. 1998. 311 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Касинець С.І. Економічний порядок та конституційний лад. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 86. Ч.5. С. 403-408.
2. Касинець С.І. Трансформація конституційних норм у сфері економічних відносин: доктринальні засади. *Право та державне управління*. 2024. № 3. С.217-223.
3. Касинець С.І. Економічна система як складова конституційного ладу держави: теоретико-правовий аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №1. С. 944-948.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Касинець С.І. Правові та економічні аспекти взаємозв'язку конституційного ладу та економічного порядку: виклики сучасності. *Річні підсумки під час війни, роздуми вголос про майбутнє та святкові побажання для України і світу*: матеріали Міжнар. прав. шк. (27 груд. 2024 р.). Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2024. С. 39-49.
5. Переш І., Касинець С. Конституційна економіка: питання реалізації прав людини. *Обмеження прав людини в умовах екстраординарних режимів: виклики та рішення*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (18-19 грудня, 2024 року, м. Ужгород, Україна). Вид-во УжНУ: «Говерла». 2025. С. 68-74.
6. Касинець С.І. Конституційна економіка: питання реалізації прав людини. *Право людини на мир: доктрина та сучасні проблеми правового забезпечення*: матеріали Міжнар. прав. шк. (30 січ. 2025 р.). Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2025. С. 53-62.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

7. Kasynets S. Economic system in the constitutional dimension. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2024. № 5. P. 178-183.

8. Kasynets S. Constitutional regulation of economic relations: institutional analysis. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2024. № 3. P. 96.-102.